

ISSN 1334-8302

GODINA: 2.

BROJ: 2.

2005.

PRO TEM P O R E
Č A S O P I S
S T U D E N A T A
P O V I J E S T I

PRO TEMPORE
časopis studenata povijesti

Zagreb, 2005.

Pro tempore
Časopis studenata povijesti
godina II., broj 2., Zagreb, 2005.

Glavna i odgovorna urednica
Maja Crnjac

Uredništvo
Ivan Basić, Maja Blažek, Maja Crnjac, Ivan Dujmić, Goran Miljan, Maja Miovec, Tin Pongrac,
Jasmina Skočilić, Iva Žutić

Naslovnica
Jasmina Skočilić

Prijelom i grafička obrada
Robert Borenić

Lektura
Maja Blažek, Maja Crnjac

Korektura
Maja Crnjac

Izdavač
ISHA Zagreb - Klub studenata povijesti

Tisak
Tiskano u 500 primjeraka

Izdanje časopisa ostvareno uz novčanu potporu Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu.

Pro tempore, časopis studenata povijesti, objavljuje članke i rasprave, seminarske i diplomske
radove iz povijesti i srodnih disciplina, referate sa stručnih skupova, pregledne članke, recenzije i
prikaze, izvješća sa znanstvenih skupova (kronike) i historiografske znanstvene bibliografije.
Izlazi dva puta godišnje.

Adresa uredništva: ISHA Zagreb - Klub studenata povijesti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu,
Ivana Lučića 3, 10 000 Zagreb

Uredništvo prima stranke četvrtkom od 16 do 17 sati u prostoriji Saveza studentski udruga (A-015)
na Filozofskom fakultetu ili istoga dana na tjednim sastancima Kluba ISHA-e od 18 sati u C-014.

Srdačno zahvaljujemo izdavačkoj kući *Profil International* na susretljivosti i financijskoj
potpori u tiskanju ovog broja.

Sadržaj

A) Proslov	5
 B) Rasprave – Članci	
<i>Ivan Basić</i> : Historijski Ivan Ravenjanin	9
<i>Dejan Zadro</i> : “Katarsko - dualistički pokret” na istočnoj obali Jadrana i heretička Bosna	23
<i>Nenad Bukvić</i> : Reakcija hrvatske javnosti na zbivanja u Rusko-japanskom rata 1904/1905. godine	35
<i>Marko Maurović</i> : Hladni rat: (ne)definicija, početak, interpretacije, percepcije i identifikacije, povezanost unutarnje i vanjske politike	45
<i>Maja Crnjac</i> : Historiografija u postmoderni: figurativnost diskurza	61
 C) Eseji	
<i>Ivan Dujmić</i> : Smrt u srednjem vijeku	73
<i>Maja Miovec</i> : Tumačenje prirode u usmenoj kulturi ranog novog vijeka	81
 D) Izvješća	
<i>Davor Iličić</i> : O Međunarodnom kulturnopovijesnom simpoziju Mogersdorf	91
<i>Maja Crnjac</i> : Predavanje Stefana Petrungara na temu “Seljačke bune vrućeg ljeta 1897.”	95

Proslav

Klub studenata povijesti Filozofskog fakulteta - ISHA Zagreb u protekloj je akademskoj godini 2003/2004. proširio svoju djelatnost. Pored svakotjednog okupljanja, članovi Kluba održavaju suradnji s drugim djelatnim klubovima na fakultetu. Tako je finaliziran simpozij s međunarodnim sudjelovanjem "Čovjek i povijest" što se zajedno s Udrženjem studenata filozofije (USF) Filozofskog fakulteta organizirao i održao na matičnom fakultetu 28. i 29. svibnja 2004. Prethodno je naša delegacija sudjelovala na godišnjoj konferenciji ISHA-e "Croatia: Trade and Communications" u Puli (5. - 11. svibnja 2004.) koju je organizirao pulski ogranak studenata povijesti. Pored predavanja Stefana Petrungara koje smo organizirali u suradnji s Maticom hrvatskom, a o kojemu slijedi i izvješće na zadnjim stranicama; konačno, zgotovili smo prvi broj *Pro tempore*, časopisa studenata povijesti.

S prvotnom namjerom da stimuliramo interes studenata i studentica povijesti za suradnju u vidu uključivanja u djelatnost našeg Kluba i objavljivanja njihovih istraživačkih i/ili kreativnih radova iz problemskih sfera studija povijesti, podastiremo i ovaj, drugi broj časopisa. Tendencija je naša učiniti časopis konstantnom djelatnošću Kluba a zato nam je prije svega, potrebna upravo volja, ideje i marljivi ulozi vremena studenata i studentica povijesti koji su sada u Klubu, izvan njega, na prvoj, drugoj ili apsolventskoj godini studija. Krilaticom "što nas je više, to bolje" pozivamo Vas na suradnju, svakotjedno druženje na sastancima Kluba, usputni komentar na časopis, govor novih zamisli. Naglasak na otvorenosti novim, uvjerljivo prezentiranim koncepcijama oko časopisa i njegovih rubrika još jednom ponavljamo.

S obzirom na kriterij kodifikacije zastupljenih tekstova u ovome broju, na prvu "rasprave" i "članke" te drugu cjelinu "eseje", valja pojasniti da je riječ prije svega, o praktičnom korištenju dotičnih pojmova. Time ne ucjepljujemo u žargon pojmova kojim struka povijesne znanosti operira i strukturira aktualn u povijesnoznanstvenu periodiku. Držimo tekstove zastupljene u prvoj cjelini "Članci · Rasprave" stručnim radovima primjerenog historiografskog tehničkog aparata koji se mogu i ne moraju, bazirati na čitanju "primarnih izvora". U svrhu "demokratizacije" historiografije što u vidu multidisciplinarnosti, što u mobilizaciji raznovrsnih metodoloških putova, što u žanrovskom profaniranju historiografske pri/povijesti stranicama *Pro tempore* otvaramo prostor za studentsku radionicu. Pod esejima poimljemo tekstove koji zbližavaju analitiku o prošloj stvarnosti čitateljevoj misli na profaniji način, komponiranjem predmeta proučavanja s artikulacijama suvremenosti, baziranjem na kolektivnu pojavu, sliku, figuru i njen opis. Takve tekstove, u kojima se ponad precizirane analitike "kako, zašto i gdje" kao dominantna očituje povjesničarska imaginacija, s dobrodošlicom očekujemo. Kao i svaki ostali prilog: prikaz ili osvrt na objavljene historiografske knjige, izvješća sa znanstvenih skupova, predavanja ili predstavljaju knjiga.

Nadamo se da će izbor članaka, njihovi pristupi i temati što slijede zadovoljiti različite čitateljske profile i historiografske kriterije te da će postići u njih i praktične, didaktične učinke. Aktivacija čitatelja na pisanje, čitanje, istraživanje povijesti, odnosno prošle stvarnosti, ipak, izvorni je i trajni motiv kojemu teži učinkovati ovaj časopis.

Rasprave - članci

Ivan Basić

studijska grupa: povijest i povijest umjetnosti

Historijski Ivan Ravenjanin*

Razdoblje crkvene povijesti koje je u Dalmaciji uslijedilo nakon sredine VII. st. (poslije vijesti po kojoj je papa Ivan IV. poslao opata Martina da otkupljuje zarobljenike i sakuplja kosti mučenika), pa sve do druge polovine IX. st., s pravom bi se moglo nazvati *saecula obscura*. Najviše obavijesti o tom tamnom razdoblju, ali i najviše dvojbi, ostavio nam je splitski kroničar Toma Arhiđakon,¹ koji je u svoj opis djelovanja prvog splitskog prelata unio i nekolicinu proturječnosti; one su se odrazile ne samo u historiografskim konkluzijama, već i u gotovo svim razmatranjima o povijesti umjetnosti ranoga srednjeg vijeka u Dalmaciji.

Ono malo dostupnih vijesti koje imamo o Ivanu Ravenjaninu donosi nam gotovo isključivo Toma; uz njegovu kroniku, jedina vrela o nadbiskupu koja su nam dostupna jesu brojni katalozi salonitanskih i splitskih nadbiskupa, koji se nerijetko razlikuju i po vremenu postanka i po sadržaju.² Tominu kroniku, kao i neke od kataloga, objavio je u XVIII. st. crkveni povjesničar Daniele Farlati u svom višesveščanom pregledu *Illyricum sacrum*, monumentalnom djelu baroknoga enciklopedizma. Na tim su se vrelima temeljila sva kasnija historiografska razmatranja u užem smislu, od početka XX. st. značajno dopunjena brojnim arheološkim, stilskim i općenito povjesnoumjetničkim argumentima veće ili manje dokazne snage.

* Napomena: IV. poglavlje iz seminarskog rada višeg tipa *Crkva svetog Matije i prva stoljeća kršćanstva u Splitu* pod mentorstvom prof. dr. Miljenka Jurkovića, predstojnika Katedre za kasnu antiku i srednji vijek Odsjeka za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Autor je 2004. godine za navedeni rad primio Rektorovu nagradu Sveučilišta u Zagrebu. Osim gore spomenutom profesoru Jurkoviću, zahvalnost za pomoć pri istraživanju građe potrebne za ovaj članak dugujem mr. Jošku Belamariću, pročelniku Konzervatorskog odjela Ministarstva kulture u Splitu, a za dragocjene sugestije dr. Zrinki Nikolić s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta.

¹ HS c. XI-XIII, p. 48-55.

² Poznato je da je Farlati kao građu za svoj *Illyricum sacrum* (Venecija 1751. - 1819.) sakupio dvadeset rukopisnih kataloga salonitanskih i splitskih nadbiskupa, od kojih je objavio samo četiri: Cutheisov katalog (*Illyricum sacrum*, I, 323), katalog splitskog nadbiskupa Sforze Ponzonija (*Illyricum sacrum*, I, 327), katalog iz *Collectanea* modruškog biskupa Šimuna Kožičića Begne (*Illyricum sacrum*, I, 395) i anonimni Rimski katalog (*Illyricum sacrum*, I, 329). Svih dvadeset rukopisnih kataloga ušlo je ipak kasnije u deseti svezak Farlatijeve građe, koji nosi naslov *Salonitana et Spalatensia sacra*. Taj se svezak od 1910. čuva u Hrvatskom državnom arhivu. Među tim katalogima je možda najdragocjeniji onaj koji nosi naslov *Memoria archiepiscoporum Salonitanorum et Spalatensium*, a nalazi se u desetom svesku *Salonitana et Spalatensia sacra* (fol. 169). On odudara od drugih preciznim navođenjem svih vrela prema kojima je sastavljen, što je prije više godina apostrofirao i akademik Katičić (R. Katičić, 1987, 17). Nisam, na žalost, bio u prilici proučiti građu iz tog, čini se, najvjerodostojnijeg kataloga; ta bi vrela možda mogla baciti novo svjetlo na dataciju osobe Ivana Ravenjanina. Stoga i ova mala glosa.

No, što zapravo pouzdano znamo o Ivanu iz Ravenne? Toma ga u svoju naraciju uvodi u jedanaestom poglavlju *Historia Salonitana*, naslovljenom *De Iohanne primo archiepiscopo Spalatino*, pripovijedajući o tome kako je Ivan došao u Split, uređio i obnovio crkveni život te konačno bio izabran za prvog nadbiskupa, obnovivši tako u novoosnovanom gradu tradiciju nekadašnje salonitanske Crkve. Ivan je, prema Tomi, počeo organizirati kler, propovijedati i veoma revno vršiti svoju pastirsku službu. Njegovo djelovanje nije ostalo ograničeno samo na povjereni mu grad, već je Evanđelje navještao i po čitavoj Dalmaciji i "Sklavoniji", obnavljajući crkve, zaređujući biskupe (*sic*) i razgraničujući župe. Veliki Sever mu poklanja svoj dom (*domicilium suum*) za episkopij. Konačno, nadbiskup čisti Jupiterov hram od poganskih idola i daje za nj načiniti vrata i brave.³ Posvećuje hram Blaženoj Djevici i raspoređuje u nj svećenstvo nužno za službu Božju.

U idućem poglavlju, *De translatione sanctorum Domnii et Anastasii*, Toma pripovijeda o translaciji relikvija svetih Dujma i Staša iz Salone u splitsku katedralu. Uočeno je da detalji tog opisa frapantno nalikuju onima iz legende o svetom Dujmu.⁴ Toliko o Tominim vijestima o nadbiskupu Ivanu.

Katalozi pak donose podatke manje-više identične onima koje nalazimo kod Tome - dakako, u vrlo konciznoj formi.⁵ Značajno je da od šest kataloga, čije izvratke donosi Farlati, dva (Cutheisov katalog i Pontifikalni katalog) spominju i podatke kojih nema kod Tome, a ni kod ostalih kataloga - podatke koji se tiču nadbiskupove graditeljske djelatnosti (*fecit templum argenteum, et aedificavit Ecclesiam S. Michaelis de mari*) i navodnog mjesta njegova ukopa (*tumulatus est in Ecclesia S. Matthaei*).

Temeljni problem glede vjerodostojnosti informacija o Ivanu Ravenjaninu nije toliko njihova konciznost ili možebitna pristranost (koja se, usprkos naličju, može uočiti gdjegdje kod Tome), koliko nepoznavanje vrela kojima su se Arhidakon i anonimni sastavljači kataloga služili pri svom radu.⁶ Dodatna otegotna okolnost su i mnoge kontradikcije u Tominu pripovijedanju te diskrepancije nadbiskupskih kataloga. Sve je to utjecalo na težnje naše

³ HS c. XI, p. 48: *Videns ergo populum in divini cultus amore succrescere statim aggredi cepit opus laudabile et templum lovis, quod in ipso augustali edificio excelsioribus fuerat structuris erectum, ab ydolorum mundavit pigmentis ianuas in eo serasque constituens.*

⁴ Legendu donosi Farlati (*Illyricum sacrum*, I, 419), koji ju je smatrao onom svečevom biografijom koju je Adam Parižanin sastavio u drugoj polovini XI. st. po nalogu nadbiskupa Lovre (HS c. XVI), odnosno dotjeranom verzijom starijeg predloška; Rački je razložno posumnjao u takve neargumentirane tvrdnje. Za različite datacije legende v. Rački, *Documenta*, 288. i S. Gunjača, 1973a, 190. Vrijeme postanka *Života sv. Dujma* nemoguće je na temelju sadašnjih saznanja precizno odrediti. Usp. R. Katičić, 1987, 29.

⁵ *Illyricum sacrum*, III, 19: Ex Catalogo Salonitano: Joannes primus Archiep. Spalatensis, patria Ravennas. Ex Catalogo Acutheano: Joannes primus Archiepiscopus in Spalato. Iste fecit templum argenteum, et aedificavit Ecclesiam S. Michaelis de mari, tumulatus est in Ecclesia S. Matthaei. Ex Catalogo Ponzoniano: Joannes VII. Ravennas hic primus in Spalato sedem fixit. Ex Catalogo Romano: Joannes Antistes hujus nominis VI. Salonitanam sedem Spalatum translata primus obtinuit, ab anno 650. usque ad annum circiter 680. Ex Fragmento Catalogi Bengniani: Joannes Patria Ravennas, qui Cathedram, Salona excisa, Spalatum transtulit. Ex Chronico Pontificali: Joannes primus huius nominis, nec non primus Spalatensis Ecclesia Archiepiscopus. Hic fuit patria Ravennas, et Legatus Dalmatiae et Croatiae missus a Sancta Sede Apostolica post destructionem urbis Salonitanae: et postea electus a Spalatensibus in suum primum Archiepiscopum. Huic Archiepiscopo concessum fuit a Sede Apostolica, ut totius dignitatis privilegium, quod Salona antiquitus habuit, ex hoc Spalatenses obtinerent. Iste Archiepiscopus multa opera bona perfecit; transtulit die 27. et 28. Julii Corpora SS. Domnii et Anastasii Martyrum, eaque in Cathedrali Ecclesia Spalatensi collocavit, quam ipsemet consecraverat in honore Assumptionis Gloriosissimae Virginis Mariae. Iste etiam Archiepiscopus fecit Templum argenteum, et aedificavit Ecclesiam S. Michaelis ad mare. Obiit Spalati, tumulatus est in Ecclesia S. Matthaei, in arca marmorea cum hac inscriptione: Hic requiescit fragilis peccator Joannes Archiepiscopus.

⁶ Zaključke akademika Gunjače (S. Gunjača, 1973a, 203-205.) o pouzdanosti vjerodostojnosti Tominih izvora za XI. i XII. poglavlje uvjerljivo je pobio Radoslav Katičić, upozorivši na upitno autorstvo *Historia Salonitana maior* (R. Katičić, 1987, 28-29., bilj. 34.).

historiografije, još od kraja XIX. st. naovamo, da uvijek iznova predlaže nove hipoteze o Ivanu Ravenjaninu bilo redatirajući ga odričući mu ulogu pripisanu od Tome ili dovodeći u pitanje samo njegovo postojanje. Osim toga, s vremenom se problem Ivana Ravenjanina nerazmrsivo isprepleo, u svjetlu nacionalno obojenih tendencija naše tadašnje historiografije, s problemom dolaska i pokrštavanja Hrvata, a onda i s pitanjem ranosrednjovjekovne crkvene jurisdikcije u Dalmaciji. Posljedično se prigovaralo štošta na račun dostupnih vrela: pomanjkanje vijesti o bilo kojem prelatu u Splitu od pada Salone do početka IX. st., anakronizmi i netočnosti u legendi o spomenutoj translaciji dvojice svetih mučenika iz Salone u Split, Tomine tvrdnje o Ivanovoj misionarskoj djelatnosti među Slavenima itd. U prilog osporavateljima Farlatijeve datacije Ivana Ravenjanina (650. - 680.) išla je i činjenica da Toma u svom vlastitom katalogu splitskih nadbiskupa nakon Ivana odmah prelazi na Justina (oko 840.). Stoga je razumljivo da se u kritičnoj historiografiji nerijetko javljala tendencija ka mnogo kasnijem datiranju prvoga nadbiskupa.

Prvi je do tada neprikosnovenu osobu Ivana Ravenjanina u pitanje doveo ugledni bolandist Duchesne,⁷ koji je (pravilno uočivši da je splitska metropolija zapravo utemeljena tek 925. odnosno 928.) iznio gledište o Ivanu kao o legendarnoj osobi poistovjećenoj s papom Ivanom X., reorganizatorom splitske (salonitanske) metropolije, a koji je prije svog izbora za papu dugo bio nadbiskupom upravo u Ravenni. Bulić i Bervaldi su nekoliko godina kasnije u svojoj "Kronotaksi" uz neke ograde odbacili Duchesneovo mišljenje,⁸ ustvrdivši na temelju kataloga i Tominog djela da je Ivan Ravenjanin svakako postojao.

No njihovo opredjeljenje za Ivanovu dataciju u kraj VIII., odnosno početak IX. st. ponešto je konfuzno argumentirano, a čini se da su i sami autori bili u dvojbi glede datiranja, budući da je tada tradicija o Ivanu iz VII. st. još uvijek bila prevladavajuća. Svoje su argumente temeljili na netočnom bilježenju mjesta ukopa svetih Dujma i Staša,⁹ apsurdnoj tvrdnji o Ravenjaninovom pokrštavanju Hrvata i, konačno, na tzv. sarkofagu Ivana Ravenjanina, kojeg je Bulić datirao u IX. st., prije Tominog nadbiskupa Justina.

Kasnije je polemika o Ivanu Ravenjaninu sve više uzimala maha i među ostalim povjesničarima, arheolozima, povjesničarima umjetnosti, pa i filolozima i paleografima. Miho Barada je u nekoliko svojih rasprava iz te problematike pokušao pomoću splitskih vrela poduprti svoju teoriju o središtu iz kojega su Hrvati pokršteni. Smatrao je da je Dalmacija sve do početka IX. st. bila podložna Konstantinopolu, do 751. posredno preko svog egzarha u Ravenni, a potom do 817. i neposredno pod carskom upravom.¹⁰ Stoga je, prema njemu, crkvenu obnovu proveo isključivo Bizant, ali preko rimskih svećenika (*sic*), u drugoj polovini VIII. st. Više je pažnje problemu Ivana Ravenjanina posvetio desetak godina kasnije, kada je revidirao svoje zaključke (potaknut nalazom nadvratnika iz Kaštel Sućurca),¹¹ datiravši, ponešto ishitreno, u kraj VII. st. i sarkofag i nadvratnik i obnovu crkvene hijerarhije u Splitu.

⁷ Duchesne, *Le Provincial romain au XIIe siècle*, u: *Mélanges d' Archéologie et d' histoire de l' École française de Rome. Année XXIV (1904.) fasc. I. p. 106.* Citirano prema: F. Bulić - J. Bervaldi, 1912, 110.

⁸ F. Bulić - J. Bervaldi, 1912, 108-123. Bulić je vjerojatno još 1881. shvatio da tijelo pronađeno u sarkofagu nadbiskupa Ivana nikako ne može pripadati Ivanu Ravenjaninu. No, te je godine odlučio javno osporiti jedino vjerodostojnost tijela nadbiskupa Lovre, u čemu je i uspio. Usp. F. Bulić, 1882, *passim*.

⁹ *Ibid*, 116. Toma donosi verziju legende o translaciji prema kojoj su Dujam i Staš bili pokopani u salonitanskoj katedrali. Poznato je, međutim, da su obojica bili sahranjeni extra muros, Dujam na Manastirinama, a Staš na Marusincu.

¹⁰ M. Barada, 1931, 166-183.

¹¹ M. Barada, 1940, 403-411. To je mišljenje podupro i Marijan Horvat, koji je na temelju oporuke splitskog priora Petra (čiji je sarkofag smatran nekoliko desetljeća kasnijim od "Ravenjaninovog") zaključio da sarkofag, kao i oporuka, mora pripadati koncu VIII. st. Kasnije je Jakov Stipišić, međutim, dokazao da oporuka zapravo potječe iz XI. st. Usp. M. Horvat, 1951, 129-137. i J. Stipišić, 1959, 175. (usp. i ocjene Horvatovog članka iz perā Lj. Karamana i J. Lučića publicirane u *Historijskom zborniku V/1952*).

Ljubo Karaman je, u radu objavljenom u istom zborniku s Baradinim,¹² također datirao nadbiskupa prema sarkofagu, stavivši njegovo djelovanje u kraj VIII. st. Nešto je bolje argumentirana njegova druga tvrdnja, prema kojoj je *terminus post quem* za obnovu splitske Crkve vrijeme uspostave bizantskog stratega u Zadru, koju Karaman smješta negdje između 751. i 805. godine. S vremenom je ponovno uskrsnulo mišljenje o sarkofagu iz Krstionice kao o istinskom posljednjem počivalištu Ivana Ravenjanina koje je iznijela I. Nikolajević Stojković.¹³ Ona je upozorila na nalaz pečata ravenkog egzarha Pavla (723. - 726.) u Solinu te pretpostavila (analiziravši pritom i natpis s nezaobilaznog sarkofaga) da se utemeljenje splitske Crkve odigralo već oko godine 700. Sarkofag je, međutim, i ona datirala u drugu polovinu VIII. st. U podržavatelje datacije Ivana Ravenjanina u VIII. st., može se ubrojiti i usputni pokušaj Viktora Novaka,¹⁴ koji je Ravenjanina smatrao eksponentom politike Pipina Malog i pape, što je nedovoljno argumentirao, kao i tvrdnju da je Dalmacija u crkvenim stvarima bila pod jurisdikcijom Rima.

Novi zaokret uslijedio je 1967., kada je u supstrukcijama Dioklecijanove palače pronađen još jedan sarkofag s imenom nadbiskupa Ivana, ovog puta Ivana Splicićanina, sina Tvrdakova.¹⁵ Budući da su, osim Ivana Ravenjanina, tada bila poznata još samo dvojica splitskih prelata s tim imenom (Ivan iz 925/8. i Ivan iz 1050.), prednost je dana Ivanu iz X. st., prvom splitskom metropolitu, uglavnom na temelju tipološke kategorizacije sarkofaga.

Među stručnjacima koji su se pri određivanju vremena Ivana Ravenjanina radije orijentirali na pisana povijesna vrela nego na spomenike, valja spomenuti Ferdu Šišića i Grgu Novaka. Obojica su Tomin izvještaj o prijenosu relikvija Staša i Dujma u Split 650. godine smatrali nemogućim upravo zbog riječi koje je Toma napisao četiri poglavlja prije.¹⁶ On, naime, u osmom poglavlju eksplicitno tvrdi da je opat Martin za papu Ivana IV. *te iste relikvije* odnio u Rim, gdje su pohranjene u oratoriju sv. Venancija. Novak i Šišić su pretpostavili da je od vremena Martinova poslanstva morao proći dovoljan vremenski odmak kako bi se na nj zaboravilo te krenulo u Salonu po navodne relikvije.

Nada Klaić je 1971. dala vrlo kritičan prikaz čitave problematike Ivana Ravenjanina i osnutka splitske metropolije.¹⁷ Autorica se primarno koncentrirala na kritičku analizu historijskih izvora, tek se usputno, ali vrlo prodorno, zadržavši na materijalnim ostacima navedenog razdoblja.¹⁸ U začudnom pomanjkanju kronologije kod Tomina izvještaja o Ravenjaninu (koji doista ne spominje ni godinu Ivanova dolaska ni ime pape koji ga šalje) ona pretpostavlja namjerno Arhiđakonovo prešućivanje historijske istine o postanku metropolije - budući da je Toma, prema njoj, želio prikazati splitsku Crkvu kao jedinu apostolsku na istočnoj obali Jadrana. Svoje argumente temelji na više pronicljivo uočenih činjenica: na potpunoj Tominoj šutnji o splitskim saborima 925/928., kad je osnovana splitska metropolija (a Toma sve druge sabore vrlo iscrpno dokumentira), na Tominoj tvrdnji o metropolitanskoj vlasti - *privilegium dignitatis* - koju je Ivan navodno primio od pape kao nasljednik nekadašnje (tobožnje metropolitanske) vlasti Salone i na već uočenom proble-

¹² Lj. Karaman, 1940, 427-431.

¹³ I. Nikolajević Stojković, 1961, 63. Ljubo Karaman se složio s autoricom glede datacije sarkofaga, no osporavao je njenu tezu o Ravenjaninovo obnovi 700. godine. Usp. Lj. Karaman, 1962, 127.

¹⁴ Usp. V. Novak, 1923, 22.

¹⁵ B. Gabričević, 1960, 96-101.; V. Jakić Cestarić, 1978, 133-138.

¹⁶ F. Šišić, 1925, 295.; G. Novak, 1928, 24.

¹⁷ N. Klaić, 1963-1965, 209-250.; Usp. i M. Perojević, 1922.

¹⁸ Autorica je ukazala, neporecivom argumentacijom, na potrebu da se problem Ivana Ravenjanina odvoji od problema sarkofaga splitskih crkvenih dostojanstvenika imenom Ivan. Usp. N. Klaić, 1963-1965, 242-247.

¹⁹ N. Klaić, 1963-1965, 219-227.

mu "dvostrukih" relikvija svetih Dujma i Staša.¹⁹ Upozorila je i na pismo pape Ivana VIII. iz 879. upućeno, između ostalih dalmatinskih prelata, i izvjesnom Ivanu, "arhiepzbiteru svete stolice salonitanske".²⁰ Tim je pismom papa nudio palij jednom od biskupa bizantske Dalmacije, kojeg oni izaberu među sobom. Nada Klaić je ovo pismo smatrala prvim dodirnom dalmatinskog svećenstva i pape, a navod o arhiepzbiteru Ivanu uzela je kao dokaz da 879. splitska biskupija još nije bila uspostavljena te da je spomenuti arhiepzbiter Ivan bio sufragan zadarskog biskupa Vitala. Prvi bi splitski biskup, prema njoj, bio Marin, kojeg je oko 880. posvetio akvilejski patrijarh Walbert. U Tominu Ivanu Ravenjaninu vidjela je prvog dalmatinskog primasa, metropolita Ivana iz 928., onog kojem je Gabričević pripisao sarkofag iz Dioklecijanovih podruma.

Dosta je pozornosti problemu Ivana Ravenjanina posvetila M. Matijević Sokol u svom recentnom djelu o našem najvrjednijem srednjovjekovnom kroničaru.²¹ Valja istaknuti da je ovo možda najiscrpnija (u svakom slučaju najcjelovitija) dostupna nam publikacija kako o Arhiđakonu tako i o prvom splitskom prelatu. Autorica uz to, nakon potanke analize, nudi i neke nove interpretacije koje se umnogome uklapaju u stavove iznesene ovdje. No, o tome više kasnije.

* * *

Danas je potrebno nanovo sagledati sve probleme vezane uz Ivana Ravenjanina i to iz perspektive novijih historiografskih saznanja neopterećenih nekadašnjim autoritetima. Prije svega treba oštro razlučiti problem prvog nadbiskupa u Splitu od problema pokršćavanja Hrvata. Ne postoje nikakvi argumenti koji bi išli u prilog spajanju tog procesa s organizacijskim promjenama u dalmatinskoj Crkvi. Nadalje, nužno je pojavu Ivana Ravenjanina staviti u nešto širi povijesni kontekst od onoga u kojeg je do sada redovito bio smještan.

Pozabavimo se najprije pitanjem nadbiskupskih kataloga. Farlati je u razdoblje između Ravenjaninove smrti 680. i 774. godine smjestio 13 nadbiskupa koje donose katalogi i o kojima ne znamo ništa više osim njihovih imena.²² On je taj podatak ipak uzeo *cum grano salis*, smatrajući brojku od 13 prelata prevelikom za samo 94 godine. Kao i Toma i Rimski katalog, on Justina smješta u 840. godinu, a njegovu smrt u 860. Između 774. i 830. navodi Petra II., Lea i Ursa (figure jednako opskurne kao i njihovi prethodnici), a Petra III. smješta između 830. i 840., kao suvremenika kneza Trpimira (čiju darovnicu neispravno datira u 837.). Justinovim nasljednikom Farlati identificira Grguru (Jurja II.), datirajući ga 860. - 879. kao suvremenika kneževa Domagoja, Zdeslava i Branimira. U tome je slijedio Rimski katalog, dok svi ostali katalogi preskaču Justina, smještajući Grguru odmah nakon Petra III. (dakle 840. - 879.).²³ Dodatnu zabunu unosi i činjenica da su u tzv. Rimski katalog između Martina i Justina interpolirana imena 14 *salonitanskih* nadbiskupa.

¹⁹ CD I, 16. Valja upozoriti da u bogatoj korespondenciji između papinstva i naših krajeva u drugoj polovici IX. st. nigdje ne nalazimo izrijeком navedeno da je splitskog /nad/biskupa Marina posvetio upravo Walbert. Kombinacija je to N. Klaić, na koju su je možda naveli kasniji rezultati njene, inače veoma oštroumne, interpretacije.

²⁰ M. Matijević Sokol, 2002. Posebno valja istaknuti poglavlje "Ivan Ravenjanin - problem početka splitske crkvene organizacije" (str. 75-121.).

²¹ *Illyricum sacrum*, III, 45. To su: Petar, Marijan, Martin, Martin (!), Formin, Grgur, Ivan II., Vernakul, Domet, Teodor, Vital, Juraj i Vital II.

²² *Illyricum sacrum*, III, 46-75.

Važno je, međutim, naglasiti da se u rukopisnim katalozima splitskih nadbiskupa između Ravenjanina i Justina spominje više nadbiskupa, na što je upozorio Radoslav Katičić.²⁴ *Historia Salonitana maior*, *Historia Salonitana minor* i Begnin katalog navode dakle, samo Ravenjanina i Justina (Begna za Justina donosi godinu 890., a *Historia Salonitana* 840.). Međutim, svi ostali katalozi, između Ivana i Justina donose još četvoricu nadbiskupa: Petra, Marijana, Martina i Lava.²⁵ Potvrdu navedenoga niza nalazimo ipak i u Tome, njegovim ponovnim čitanjem, kako je to lijepo pokazao akademik Katičić. On je naime upozorio na sadržaj jedne cedulje (*scheda*) iz ostavštine povjesničara Ivana Lučića - Luciusa (1604. - 1679.), koji je u svojem monumentalnom djelu objavio još Farlati.²⁶

Ta *scheda* bilježi da je za cara Teodozija III. (715. - 717.) i trogirskog biskupa Petra, unuk ili nećak (*nepos*) Velikog Severa dao u Trogiru obnoviti crkvu sv. Marije *de Platea*. Taj podatak, neovisan o Tominoj kronici, potvrđuje Arhiđakonov navod o splitskom nadbiskupu Martinu, koji je bio suvremenik Teodozija III. i treći nasljednik Ivana Ravenjanina.²⁷ Sever je, dakle, nedvojbeno postojao, a živio je sredinom VII. st. ili u drugoj polovici istog - njegov unuk (*nepos*) je, *nota bene*, mogao biti i njegov nećak, što bi pomaknulo dataciju Severova djelovanja koje desetljeće kasnije. Nadbiskupa Martina, četvrtog splitskog nadbiskupa, trećeg nasljednika Ivana Ravenjanina, nedvojbeno potvrđuju tri povijesna izvora: Toma Arhiđakon, katalozi i *scheda* Ivana Luciusa. On je djelovao između 715. - 717. godine te je bio dvije ili tri generacije mlađi od prvog splitskog nadbiskupa. Time je u konačnici potvrđen i historicitet Ivana Ravenjanina.²⁸

Potrebno je ipak razjasniti neke nedoumice. Prvi problem, postojanje relikvija salonićanskih mučenika u Rimu i u Saloni (odnosno Splitu), ima dva aspekta - aspekt Tominog krivog navoda o zajedničkoj grobnici Dujma i Anastazija i onaj kontradiktornih vijesti o njihovoj translaciji u Rim (odnosno Split). Što se tiče ovog potonjeg, čini se da su sve nedoumice riješene 1962. godine, kada je u Vatikanu izvršena rekognicija moći pohranjenih u oratoriju sv. Venancija. Tim uvidom pokazalo se da je opat Martin 641. u Rim odnio tek manje fragmente relikvija: nekoliko *brandea* i čestice kostiju zajedničke težine oko

²⁴ R. Katičić, 1987, 29. *Historia Salonitana maior* se u navođenju salonićanskih i splitskih nadbiskupa potpuno poklapa sa Begninim katalogom. No njihov je međuodnos ostao nejasnim. Usp. F. Bulić - J. Bervaldi, 1912, 73-100.; S. Gunjača (1973a, 246.) smatra da je Begnin katalog prepisan iz *Historia Salonitana maior*. Usp. suprotno gledište: N. Klaić, 1967, 6.-64. Danas je uglavnom prihvaćeno to mišljenje Nade Klaić koje je iznijela 1967., a po kojem bi sâm Begna imao biti autorom *Historia Salonitana maior*. Usp. tako L. Margetić, 1994, 19-20, 35. Margetić na temelju reinterpretacije formule datacije Trpimirove darovnice nudi 2. veljače 840. godine kao novi datum njenog izdavanja. Navedeno mišljenje, zbog svoje međuovisnosti s datiranjem nadbiskupa Petra, svakako ulazi u sastav ovog rada.

²⁵ Rimski katalog je zanemaren zbog njegove dubiozne vjerodostojnosti. On je, naime, sastavljen tek nakon Tomina vremena.

²⁶ *Illyricum sacrum*, IV, 306-307. Lucius je tvrdio da originalna zabilješka potječe iz pera njegova prastrica, također Ivana Luciusa. Ovaj ju je 1511. godine prepisao iz neke stare splitske kronike, koja se nije očuvala.

²⁷ HS c. XIII. Toma je, istina, pogrešno datirao nadbiskupa Martina u 970. godinu, što je već primijećeno (S. Gunjača, 1973a, 266.). R. Katičić 1987, 30-31. smatra da su postojala dva /nad/biskupa imenom Martin: prvi, suvremenik cara Teodozija III. (koji je imao djelovati oko 715. - 717.) i drugi, Držislavov suvremenik iz cca. 970. - 1000. Toma je anakronistički povezo njih dvojicu u jednu osobu. Usp. suprotno gledište: L. Margetić, 1994, 18. Sačuvan je sarkofag nadbiskupa Martina s epitafom, ali bez elemenata za precizniju dataciju (najvjerojatnije se radi o Martinu iz X. st.).

²⁸ Susreli smo se s mišljenjem M. Matijević Sokol (2002, 78.) glede osobe Ivana Ravenjanina u kojem ističe da je "Tomino djelo jedino povijesno svjedočanstvo o tom crkvenom dostojanstveniku". Smatramo, međutim, da, iako tek posredno, kao vrela u tu svrhu mogu poslužiti i katalozi splitskih nadbiskupa (pritom, dakako, mislimo na one čija je vjerodostojnost zasvjedočena) te Luciusova cedulja. Ne treba uz to zanemariti ni najranije zapise splitske Crkve, onako kako ih je detaljnom elaboracijom rekonstruirao R. Katičić (usprkos njihovom kasnijem iščeznuću; radilo se vjerojatno o kakvom nadbiskupskom katalogu i/ili pontifikalnoj kronici).

3 kg.²⁹ Tako nema više nikakvih dvojbi glede autentičnosti relikvija čuvanih kako u Splitu tako i u Rimu. Anakronistički detalji prisutni u legendi o translaciji mogu se objasniti brojnim kompilacijama iste, nastalima kroz stoljeća, a i prema redakciji koju je izvršio Adam Parižanin u XI. st. Na to je rješenje pomišljao već i Ljubo Karaman.³⁰

Nadalje, uzimanje tvrdnje o Ravenjaninovom pokršćavanju Hrvata kao dokaza za njegovo nepostojanje ne može biti plauzibilan argument iz više razloga: (1) pokršćavanje Hrvata koncem VIII. st. još uvijek nije nepobitno dokazano; (2) teza akademika Margetića o doseobi Hrvata u VIII. st., iako uvjerljiva, još je uvijek *sub iudice*; (3) tekstovi o Ravenjaninovo djelatnosti među Hrvatima potječu iz XIII. st., dakle iz vremena kada se prava etnička situacija na istočnom Jadranu VII. st. već odavno mogla iskriviti u raznim prijepisima i redakcijama starih kronika, pomiješavši Slavene s Hrvatima, Hrvate s Gotima itd.

Tomina šutnja o saborima 925. i 928., kao i o dataciji Ivana Ravenjanina, doista jest indikativna, kako to smatra Nada Klaić; no, smatram da su razlozi tog šutnji mnogo benigniji od onih koje je autorica predložila: Toma nije datirao Ivana Ravenjanina jer doista *nije znao kada je točno taj nadbiskup živio!* Ne zaboravimo da je između njih dvojice vremenski hijat od pola tisućljeća, vrijeme u kojem je mnogo toga bilo prepušteno crkvenoj tradiciji ili usmenoj predaji. Uostalom, to što Toma ne navodi ime pape koji je poslao Ravenjanina (već samo neodređeno spominje njegovu titulu *summus pontifex*) nije kod tog našeg kroničara izoliran slučaj.³¹ Ipak, slažem se da je sabore iz 925/8. prešutio kako bi potkrijepio svoje tvrdnje o metropolitanskoj vlasti splitske Crkve još od vremena Salone. No, to što prije 925. u Splitu nije bilo metropolita ne znači da nije bilo ni nadbiskupa, a nikako ne znači i da Ivan Ravenjanin nije postojao. I u našoj recentnijoj historiografiji se javljaju mišljenja da treba strogo razlučiti problem obnove nekih oblika crkvene organizacije neposredno nakon pada Salone od problema aproprijacije salonitanskog crkvenog prvenstva od strane splitskih nadbiskupa.³² Po meni, taj *privilegium dignitatis*, kojeg Toma shvaća kao metropolitansku vlast, odnosi se na nekakvo nominalno prvenstvo salonitansko-splitskog nadbiskupa koje je ovaj imao pred ostalim dalmatinskim prelatima nakon pada Salone kao *primus inter pares*. Izravna posljedica tog prvenstva možda je i visok položaj koji splitski prelat zauzima na koncilu 787. Papinsko pismo arhiprezbiteru Ivanu iz 879. i konotacije koje ono sa sobom nosi, mogu se vrlo jednostavno objasniti - taj je Ivan iz 879. vjerojatno bio *locumtenens* biskupa, a tu je dužnost obnašao prije izbora /nad/biskupa Marina, a nakon smrti njegova prethodnika. Tako je to u jednoj popratnoj noti objasnio još Farlati, u čemu mu valja vjerovati.³³ To, dakako, nije bio prvi dodir dalmatinskog svećenstva i pape (ne zaboravimo pisma Grgura Velikog i misiju opata Martina), a ranije postojanje nadbiskupa u Splitu u međuvremenu je također dokazano (vidi *supra*).

²⁹ Usp. Porečki sveti Mavro i solinski prvokršćanski mučenici, URL: <http://www.pazinski-kolegij.hr/crkva/svetimavro.htm> (02. 03. 2004.). Rekognicija je izvršena 18. 07. 1962., a relikvije su nakon medicinske i antropološke obrade u oltar vraćene 06. 02. 1964. Među relikvijama jedanaestorice mučenika (Venancija, Dujma, Anastazija, Mavra, Asterija, Septimija, Sulpicijana, Telija, Antiohijana, Pavlinijana i Gajana) nije pronađena nijedna lubanja ili duža kost (pronađene kosti duljine maksimalno od 20 do 30 cm).

³⁰ Lj. Karaman, 1940, 427.

³¹ Tako kada govori o nekanonskom posvećivanju trogirskoga biskupa Dese Makarelijeva od strane splitskog nadbiskupa Gaudija (HS c. XIX, p. 97), Toma iz neznanja ili propusta uopće ne spominje ime pape koji je zbog rečenog postupka oštro reagirao protiv Gaudija. I ovdje je to samo *summus pontifex* (vjerojatno Eugen III). Ne bi bilo teško umnožiti te primjere.

³² N. Budak, 1996, 129.; M. Matijević Sokol, 2002, 97.

³³ *Illyricum sacrum*, III, 78., nota C. Historicitet /nad/biskupa Marina potvrđuje Toma (HS c. XIII, p. 52), koji ga spominje kao suvremenika kneza Branimira i kralja Karla (Karlo III. Debeli); spominje ga i papa Stjepan VI. u svom znamenitom pismu ninskom biskupu Teodoziju iz 886/87. godine (CD I, 20-21), što odgovara Tominom datiranju. No, Marin se tad već spominje kao preminuo.

M. Matijević Sokol³⁴ smatra da je Toma Arhiđakon, u želji da prikaže renovaciju "metropolije" kao proces databilan sedmim stoljećem, prilikom svog pomalo nespretnog kompiliranja svih poznatih mu zapisa o začetcima splitske crkvene organizacije postupio suprotno od svog tretiranja osobe sv. Dujma (kojeg je "podvostručio"); dalo bi se, prema tome, zaključiti da je Toma dva (kronološki i formalnopravno zasebna) trenutka obnove prikazao kao jedan. Dok je već N. Klaić 1971. nedvojbeno utvrdila splitske sabore iz 925. i 928. kao nositelje predložka za Tomine konstrukcije, odbacila je (u nedostatku vrelâ) svaku mogućnost o nekom Ivanu iz VII. st. M. Matijević Sokol, međutim, ostavlja otvorenom mogućnost da je lik Ivana Ravenjanina, onakav kakav je kod Tome, odjek nepotpunih informacija (bilo tekstualnih ili usmenih) koje je imao o počecima splitskih crkvenih institucija (neovisno o tome da li se radilo o nadbiskupu, biskupu ili biskupu koji se smatra nadbiskupom). Autorica ipak dvoji glede datacije tog "najranijeg" Ivana, smještajući ga okvirno u VII/VIII. st.³⁵

Dosadašnji su istraživači (posebice M. Barada, Lj. Karaman i N. Klaić) u svojim razmatranjima o Ivanu Ravenjaninu ponudili mnoge primamljive argumente i pronicljive zaključke; no svi su, što zbog nepoznavanja kasnije otkrivenih vrela, što zbog nepažnje, u svojim konkluzijama skrenuli na uopćene ili ishitrene tvrdnje. Ovdje želim ponuditi jedan prijedlog u traženju konačnog rješenja, kojim se na Ivana iz Ravenne gleda iz posve novog kuta.

Kao jednu od premisa određivanju Ivanove datacije, prije svega valja upozoriti na njegov znakovit grad porijekla - Ravennu. Činjenica da Toma prvog nadbiskupa definira kao Ravenjanina možda je najznačajniji podatak kojeg nam vrijedni splitski kroničar donosi o toj, inače prilično tajnovitoj osobi.³⁶ Ravenna je, kao što je poznato, bila sjedište bizantskoga egzarha (carskog vojnog i civilnog upravitelja bizantskih posjeda u Italiji), što je i ostala sve do langobardskog osvajanja 751. Uopće veze Salone (kasnije Splitsa) i Dalmacije s Ravennom dobro su dokumentirane, te je na njih upozorila već starija historiografija.³⁷ Možda najpoznatiji događaj koji apostrofira poseban odnos Ravenne i Salone možemo naći u Tominom izvještaju o salonitanskom nadbiskupu Maksimu.³⁸ Taj je samozvani prelat posljednjih godina VI. st. optužen za simoniju (na čelo nadbiskupije došao je sumnjivim putem 592/93., usprkos protivljenju pape i svojih podređenih). Svakako je značajno da je Grgur Veliki, pokušavajući riješiti nedoumice glede Maksimove legitimnosti, za arbitra u tom sporu imenovao ravenskog nadbiskupa Marinijana. Maksim se pred crkvenim autoritetima morao opravdati upravo u Ravenni, položivši prisegu *ante corpus beati Apollinaris*.³⁹

³⁴ M. Matijević Sokol, 2002, 108-109.

³⁵ Budući da se iznosi podatak o Tominom poznavanju sastavaka Anastazija Bibliotekara (autora Liber pontificalis) i direktnom preuzimanju pojedinih epizoda (npr. misija opata Martina) teško je oteti se dojmu da autorica ipak u onom /nad/biskupu Ivanu iz 787. vidi, mutatis mutandis, Ivana Ravenjanina (tim više što znamo da je upravo Anastazije Bibliotekar preveo dio spisa Nicejskog koncila iz 787.). No, ozbiljan prigovor potonjoj pretpostavci našao bi se, između ostalog, u činjenici da Toma prvog prelata uporno naziva Ravenjaninom (o čemu opširnije vidi infra).

³⁶ I. Goldstein, 1995, 135-137. također naglašava Ravenjaninovo porijeklo kao značajno. Odbacuje mišljenje N. Klaić o metropolitu Ivanu iz 925. kao izvornom Ivanu Ravenjaninu, a navod o njemu kao papinskom legatu smatra Tominim anakronizmom. Dvoumi se, međutim, između proglašavanja Ivana legendom ili stvarnom osobom čije su zasluge preuveličane.

³⁷ F. Šišić, 1925, 284.; G. Novak, 1928., passim; M. Barada, 1931, 167. Ravenski nadbiskup Damjan (692. - 708.) je bio Dalmatinac. O tome usp. Liber pontificalis (spis sastavljen po uzoru na mnogo poznatiji istoimeni rimski) Agnella iz Ravenne, gdje za Damjana (prema tradiciji tridesetsedmog ravenskog nadbiskupa) stoji: Hic vero praesul ex Dalmatiarum fuit partibus. Veze Salone i Ravenne uočljive su i u razmjeni dobara: sarkofazi salonitansko-bračke provenijencije (križ na pročelju bez ikakvog drugog ukrasa) uvelike su izvoženi u Ravennu. Usp. I. Fisković, 1981, 105.

³⁸ HS c. VI, p. 27-29.

³⁹ J. Belamarić, 1998, 58., bilj. 8.

Stoga je I. Nikolajević Stojković bila na dobrom tragu kada je prije više desetljeća upozorila na solinski pečat egzarha Pavla i pretpostavila osnutak nadbiskupije oko 700.⁴⁰

Ravenna je kao civilno-administrativno i vojno središte bizantske sfere na Zapadu bila ključno uporište carske politike, a njen je egzarh igrao presudnu ulogu u svim relevantnijim zbivanjima u Italiji i šire (npr. ekspedicija egzarha Kalinika protiv Avara 599., akcije egzarha Izacija 626. - 643. u konsolidiranju bizantske vlasti u Italiji). K tome je ravenski egzarh imao isključivo pravo potvrde izbora svakog novog pape, koje je na nj prenio bizantski car. Stoga je bio ključna figura, kako u odnosima pape i patrijarha, tako i u čisto političkim odnosima Istoka i Zapada.

Neki su naši historiografi Ravenni čak pridavali toliki značaj da su je smatrali administrativnim, pa i crkvenim središtem kojem su gravitirali bizantski posjedi u Dalmaciji, a koje je taj položaj zadobilo *ad hoc* nakon pada Salone, zbog prevelike udaljenosti Konstantinopola.⁴¹ Usprkos tim ponešto pretjeranim zaključcima, Ravenna je nedvojbeno imala velik značaj za istočnojadranske gradove. Taj se značaj očitovao i polovicom VII. st., kada je car, u okviru akcije konsolidiranja bizantske vlasti u Dalmaciji, u novoosnovani Split odaslao svog čovjeka, Ivana, poslanog dakako preko linije ravenkog egzarha (ovdje je nebitno da li je Ivan bio porijeklom iz Ravenne ili je tek doputovao u Split iz tog grada kao svog posljednjeg boravišta).

“Kronološki neodređen, Ivan se gotovo gubi u maglici legende oduzimajući povjesniku čvršće uporište zaključivanja. Možda je u njoj, ipak, sačuvana zbiljska jezgra o nekom, pobliže nepoznatom, došljaku iz Ravenne. Toma je mogao oviti kronološkom maglicom Ivanovo djelovanje, prikazati ga drukčijim nego što je, možda, uistinu bio, ali teško da je mogao sasvim izmisliti rane crkvene i ljudske veze između Ravenne i Splita niti je za to mogao imati valjana razloga”.⁴²

No, u kakvim je okolnostima došlo do Ravenjaninove misije? Konstantin Porfirogenet neumorno ponavlja da su Hrvati po svom dolasku na Balkanski poluotok priznali suverenitet istočnorimskog cara, što s obzirom na situaciju nastalu nakon bizantskog trijumfa nad Perzijancima i Avarima i ne mora biti neistinito.⁴³ No, u previranjima nastalima posljednjih godina Heraklijeve vladavine (arapska invazija, otpad istočnih pokrajina Carstva, sukobi ortodoksnih i monoteleta) vjerojatno nije bilo moguće ostvariti neku akciju na istočnom Jadranu, bilo crkvenu bilo političku, koja bi imala iole trajnije rezultate. Stoga nam Ivana Ravenjanina valja tražiti u nešto kasnijim godinama, imajući na umu 751. godinu kao *terminus ante quem* za dolazak bilo kakvog carevog čovjeka iz Ravenne. [N. B. Ukoliko se prisjetimo da je Egzarhat uslijed langobardskog pritiska *de facto* prestao funkcionirati još nekoliko desetljeća prije, taj *terminus ante quem* se spušta na prve godine VIII. st.]

Na ovom je mjestu nužno opetovati podatak da je oko 717. godine *nepos* Velikog Severa bio aktivan. Ako je to doista bio Severov nećak, a ne unuk (kako većina istraživača vjeruje), a Sever je bio Ravenjaninov suvremenik, onda Severa, kao i Ravenjanina, treba redatirati u prvo ili drugo desetljeće druge polovine VII. st., ako ne i kasnije.⁴⁴ Još jednom

⁴⁰ Vidi bilj. 13.

⁴¹ F. Šišić, 1975.; M. Barada, 1931.; F. Bulić (1984, 292.) smatra da u Dalmaciji političku upravu predstavljaju prokonzul i prefekt podređeni ravenkom egzarhu. U svakom slučaju su dokumentirani Jobin kao prefekt Ilirika 592. i Marcellin kao prokonzul Dalmacije 598.

⁴² T. Raukar, 1997, 365.

⁴³ G. Ostrogorski, 2002, 52-53. Za Porfirogenetove podatke o Slavenima usp. B. Ferjančić, 1959.

⁴⁴ Vjerojatnije je ipak da je riječ o Severovom unuku, budući da se u denominaciji donešenoj u Luciusovoj cedulji spominje (...) comes, Constantii filius et Magni Severi nepos.

upozoravam na činjenicu da ne znamo točnu godinu pada Salone i Severova djelovanja, ali iz Tomina djela znamo da su između pada Salone (vjerojatno 626.) i misije opata Martina (641.), kao i između te misije i useljavanja Salonitanaca u Palaču, postojali značajni vremenski hijati. Logično je, dakle, pretpostaviti da je do Severova i Ravenjaninova djelovanja u Splitu došlo pedesetih godina VII. st. Time se zapravo vraćamo na tradicionalnu, Farlatijevu dataciju Ivana Ravenjanina u razdoblje između cca. 650. i 680. godine. Navedene se godine skladno uklapaju i u ekspediciju cara Konstansa II. (641. - 668.), Heraklijevog unuka, koju je poduzeo 658. godine: pošao je u "Sklaviniju", gdje je "mnoge zarobio i pokorio".⁴⁵ U okviru tog pohoda moglo je doći i do parcijalne obnove crkvene organizacije pod carskim okriljem.

Što se tiče stvarne povijesne pozadine moguće koordinirane akcije pape i cara u reorganizaciji crkvenog života u Dalmaciji, nju (usprkos naličju mnogo hvaljene akcije Ivana IV.) treba također tražiti u drugoj polovini VII. st.⁴⁶ Upitno je pritom da li je papa uopće imao kakvu ulogu u *Renovatio Ecclesiae Salonitanae*, ali ako jest, vjerojatnije je da se radilo o nekom papi iz druge polovine stoljeća, a ne o Ivanu IV., bio on Dalmatinac ili ne. Ivan IV. nije bio u najboljim odnosima s Heraklijem i njegovim neposrednim slabim nasljednicima, koji su favorizirali monoteletizam. Ivanovi nasljednici Teodor I. (642. - 649.) i Martin I. (649. - 653.) proveli su svoje pontifikate u uzaludnoj borbi protiv monoteletskih patrijarhâ, bezrezervno podržavanih od strane cara; Martin I. je čak bio podvrgnut zlostavljanju od strane ravenkog egzarha zbog svoga otpora caru; suđeno mu je za veleizdaju i umro je u progonstvu na Krimu.⁴⁷ Do kompromisa je došlo tek za pape Vitalijana (657. - 672.), kojeg je car čak posjetio u Rimu 663. godine. Konstans II. bio je prvi car koji je posjetio Rim nakon pada Zapadnoga Rimskog Carstva. Obnovljeni sklad pape i cara (koji se djelomice ogradio od monoteletizma) te careva kontinuirana prisutnost u Italiji 662. - 668. (a i njegova spomenuta balkanska ekspedicija 658.) mora da su bili pozadina nastojanjima oko obnove crkvenoga života u Dalmaciji. Do konačnog pomirenja cara i pape došlo je ipak tek 680., kada je na Carigradskom (VI. ekumenskom) koncilu monoteletizam svečano osuđen.

Postoji još jedna, nedavno u drugačijem kontekstu iznesena, potvrda da je upravo za Vitalijanova pontifikata i Konstansova vladanja u Dalmaciji konsolidirana crkvena i politička situacija. Konzervator i povjesničar umjetnosti Radoslav Bužančić je 2003., baveći se crkvicom Sv. Duha u Škripu na Braču, upozorio na njen posvetni natpis, koji ju datira upravo u to razdoblje:

*Salonitani et Epetiani cives Braciae, oppidum desolatum concorditer pro domicilio refabricant et Florus presbyter benedicendo dicat Vitaliano pontif. et Heraclio Const. Augusto.*⁴⁸

⁴⁵ G. Ostrogorski, 2002, 59-60.

⁴⁶ F. Šišić (1925, 295.) smatra Ivana Ravenjanina izbjeglicom koji je iz Ravenne pobjegao pred Langobardima 751., te stoga tu godinu uzima kao terminus post quem za utemeljenje splitske nadbiskupije. S. Gunjača, 1973b, 77-126. se priklanja mišljenju da je Ravenjanin u Split stigao 642.

⁴⁷ G. Ostrogorski, 2002, 61. Martin I. je iskoristio interregnum između izbora dvojice egzarhâ kako bi se uspeo na papinski tron bez carske potvrde. Konstans II. naložio je novoimenovanom egzarhu Olimpiju da uhiti papu. Olimpije je međutim iskoristio novonastalu situaciju da pokuša ostvariti vlastitu ambiciju za carskom krunom, što je prirodno završilo njegovom prijevikom smrću 652. Novi egzarh, Teodor Kaliopa, ispunio je 653. carevu naredbu: jedan od preteksta za suđenje papi bila je navodna podrška koju je dao Olimpiju.

⁴⁸ R. Bužančić, 2003, 195-196. Radilo se zapravo o adaptaciji negdašnjeg hrama božice Kibebe u crkvu. Kao što je već primijećeno, (V. Delonga, 1996, 19.), podaci o ovakvim natpisima u Dalmaciji su prije Luciusovih sabiranja u XVII. st. gotovo unikum. Stoga su nam svake vijesti o njima višestruko dragocjene. Prve podatke o ovom (danas izgubljenom) natpisu donosi nam brački arhiepzbiter i kronicar Domnus de Cranchis (Dujam Hranković)

Salonitanci su, dakle, na Braču (najbližem refugiju) boravili još pedesetih i šezdesetih godina VII. st. Ne znamo, doduše, da li je do povratka izbjeglica u Split pod Severom došlo prije tog vremena, ili je povratak tek imao uslijediti, ali zato sada možemo s mnogo više preciznosti datirati Severa i Ivana Ravenjanina (okvirno 657. - 668., a i kasnije).⁴⁹ Gornja granica za uspostavljanje čvrstog bizantskog suvereniteta na Balkanu svakako je 678. godina, kada je car Konstantin IV. Pogonat (668. - 685.) trijumfirao nad Arapima i primio pokorna poslanstva Avara i Slavena nastanjenih u nekadašnjem Iliriku.⁵⁰

Kao što je već primijećeno,⁵¹ ništa od onoga što je Toma napisao o djelatnosti Ivana Ravenjanina u Splitu nije nemoguće: on je u nj upućen sa zadatkom da ponovno organizira salonitansku nadbiskupiju; po dolasku je transformirao carski mauzolej u katedralu i posvetio ju Blaženoj Djevici (kultu koji je tih godina doživio pravi procvat).⁵² Kao što smo vidjeli, nema pravog povoda ni sumnji da je Ravenjanin dao prenijeti relikvije svetih Dujma i Anastazija iz ruina Salone u netom konsakriranu katedralu; te su relikvije mogle biti itekako važan ulog u naglašavanju važnosti splitske Crkve kao nasljednice Salone. Primarna nadbiskupova zadaća bila je reorganizacija crkvene hijerarhije; tek usputno je moglo doći do sporadičnih pokušaja misionarenja među Slavenima, odjeka čega možda možemo naći u pismima pape Agatona (678. - 681.), nešto kasnijeg Ravenjaninova suvremenika.⁵³

Što se tiče nadbiskupova formalnopravnog statusa, bespredmetno je raspredati o Ivanu kao o dalmatinskom primasu. Sâm u polemiku oko toga pitanja započeo je još Toma Arhiđakon, prešutjevši iz ovog ili onog razloga uspostavu metropolije iz 925. godine. Ne znamo kakve su bile Tomine informacije o ingerencijama salonitanske Crkve prije osvojenja grada u VII. st. Toma je svoje možebitne nedoumice oko statusa salonitanskih prelata lakonski rješio pripisivanjem nadbiskupske (a time po njegovom viđenju i metropolitske) titule već sâmom sv. Dujmu. Postoje, međutim, izvjesne indicije (kako dokazuje M. Matijević Sokol) da je Arhiđakon bio upućen u nedosljednosti tituliranja salonitanskih prvosvećenika, a koje je, čini se, namjerice prešutio.⁵⁴ Činjenica je da nijedan salonitanski nadbiskup, usprkos nekim suprotnim tvrdnjama iznošenima posljednjih godina,⁵⁵ nije bio niti je mogao biti

u svom djelu *Braciae Insulae Descriptio*, napisanom 1405. O vjerodostojnosti toga prijepisa mnogo se raspravljalo, ali bez uspjeha. U recentnijim interpretacijama, pak, do izražaja dolazi opravdavanje njegova autenticiteta (usp. R. Katičić, 1998, 244.). V. *Legende i kronike*, 209.

⁴⁹ Upozoravam na još jedan zanemaren, ali važan detalj glede odnosa Ravenne i Dalmacije: car Konstans II. je 666. ediktom dao autokefalnost ravenskoj nadbiskupiji, izuzevši je od papinske jurisdikcije. Nadbiskup Mauro (648. - 671.) primio je palij od cara osobno. Njegovog nasljednika Reparata posvetila su tri njegova sufragana (!). Takvo je stanje potrajalo sve do 683., kada je Konstantin IV. Pogonat vratio Ravenu pod papinu jurisdikciju. Nedolazak dalmatinskih biskupa na crkveni sabor u Rim 680. godine često je tumačen kao znak njihove političke podložnosti Avarima ili Slavenima (usp. L. Margetić, 2002, 88.). No, to se može shvatiti i kao odjek samostalnosti ravenske Crkve, kojoj su dalmatinski biskupi bili vrlo skloni (ako ne i podložni).

⁵⁰ F. Šišić, 1975. Tematski je poredak u Dalmaciju uveden ipak tek pod Bazilijem I. (867. - 886.).

⁵¹ N. Budak, 1996, 129.

⁵² O štovanju Marije u Splitu pisala je najiscrpnije M. Marasović Alujević, 1985, 286-288.

⁵³ S. Sakač, 1931.; F. Šišić, 1925.; F. Šišić, 1975.

⁵⁴ M. Matijević-Sokol, 2002, 65-72. Znakovito je da Toma Natała (582. - 592.) naziva nadbiskupom, a njegovog dalekog prethodnika Glicerija (474. - 480.) samo biskupom. Prelate koji su živjeli između Glicerija i Natała ne spominje. Činjenica je da je Natał bio prvi salonitanski prelat kojeg je papa (Grgur Veliki u jednom pismu iz 592. godine) oslovio nadbiskupom. Osim toga, znamo da su se salonitanski biskupi sami smatrali nadbiskupima, što je možda odraz utjecaja carskog dvora i carigradskog patrijarha. Najraniji poznati nam slučaj da (lokalni) izvori jednog salonitanskog biskupa tituliraju nadbiskupom potječe s početka VI. stoljeća: Stjepan (510. - 527.) se nerijetko u epigrafičkim izvorima upravo tako oslovljava.

⁵⁵ J. Jeličić Radonić (1999-2000, 54.) naziva salonitanskog nadbiskupa metropolitom na temelju preuveličane interpretacije jednog pisma pape Zosima Hezihiju iz 418. godine. Isto pismo donosi i Farlati (*Illyricum sacrum*, II, 74-78.). No, podaci koje donosi to pismo mogu se dvojako shvatiti. Daljnji autoričini argumenti za metropoliju (gabariti stolne crkve u njen luksuzni interijer) su neprihvatljivi.

metropolit.⁵⁶ “Nadbiskupska čast-titula poznata je u Crkvi na Istoku već u IV. st., dok se na Zapadu javlja tek od vremena pape Grgura Velikoga, kada se daje samo biskupima Ravene”.⁵⁷ Metropolitiska se čast u Dalmaciji prvi put javlja u X. st., naime upravo 925. godine. Prije tog vremena jedino je biskup sa sjedištem u *političkoj* metropoli mogao imati neko nominalno prvenstvo pred ostalima, iako vrlo ograničeno. Takvo su prvenstvo vjerojatno imali salonitanski nadbiskupi prije pada grada, kao i zadarski biskup prije sabora u Splitu 925.⁵⁸ To se prvenstvo, ili “starješinstvo”, ogleda i 787., kada je u aktima ekumenskoga koncila u Niceji splitski nadbiskup po starješinstvu naveden ispred ostalih nazočnih dalmatinskih biskupa.⁵⁹

Dalmatinska je Crkva u to vrijeme nedvojbeno bila vrlo bliska istočnoj Crkvi, što indirektno dokazuje plejada bizantskih svetaca i sanktorema štovanih po čitavoj Dalmaciji. Tu su zatim i relikti bizantskog prava, jezikoslovni elementi, neke arhitektonske i skulptorske forme itd. Čini se da je u dalmatinskim obalnim gradovima zapadni utjecaj počeo prevladavati tek nakon dovršetka kristijanizacije Hrvata i konačnog ustroja hrvatske države, a u svjetlu franačkih osvajanja.⁶⁰

Nadbiskup je u gradu razvio i značajnu graditeljsku djelatnost, izgradivši crkve sv. Mihočila i sv. Andrije itd. i započevši adaptaciju istočnog dijela nekadašnjih carskih apartmana u nadbiskupsku palaču. Pri svom djelovanju nadbiskup je usko surađivao sa salonitanskim patricijatom doseljenim u Palaču, poglavito s Velikim Severom. Sever će zadugo ostati u dobroj uspomeni građana Splita - kao njihov predvodnik i branitelj, ali i kao velikodušan donator Crkve. Njegov je rod ostao ugledan i u kasnijim godinama: oko 715. Severov je unuk (ili nećak) *comes*, i u Trogiru se odlučuje na pobožno djelo - popravak crkve svete Marije *de Platea*, ostavivši tako budućim generacijama neprocjenjiv trag postojanja svoje obitelji.

Izvori i literatura

Miho Barada, “Episcopus Chroatensis”, u *Croatia Sacra*, 1/1931, 161-215.

Miho Barada, “Nadvratnik VII. stoljeća iz Kaštel Sućurca”, u *Serta Hoffilleriana* (VHAD 18-21/1937-1940), Zagreb, 1940, 401-417.

Joško Belamarić, “The First Centuries of Christianity in Diocletian’s Palace in Split”, u *Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae*, III, Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana; Arheološki muzej, Citta del Vaticano-Split, 1998, 55-68.

⁵⁶ R. Katičić, 1987, 40.: “Titula nadbiskupa u dalmatinskim je gradovima vrlo stara i nije u starije doba bila vezana za metropolitansku vlast. Stoga vijesti o tome da su u Splitu i Dubrovniku od samog početka stolovali nadbiskupi nisu neistinite. Nema opravdanja jedino to, što se u tome poslije vidjela potvrda da su te crkve od samoga početka bile i sjedište metropolija. To međutim po svemu što znamo nije bilo tako.”

⁵⁷ M. Matijević Sokol, 2002, 65.

⁵⁸ N. Klaić, 1963-1965, 226. E. Dygve (1989., 40.) smatra sve salonitanske i splitske nadbiskupe metropolitama, pozivajući se na spomenuto pismo Hezihiju i na autoritet Ferde Šišića (v. bilj. 55.).

⁵⁹ R. Katičić, 1993, 28. O statusu Zadra, dalmatinske političke metropole, nemamo podataka, budući da zadarski biskup nije prisustvovao koncilu. Tom /nad/biskupu Ivanu iz 787. danas se pripisuje sarkofag koji se nekad pripisivao Ivanu iz Ravenne. Usp. V. Delonga, N. Jakšić, M. Jurković, 2001, 40-41, 68-69.

⁶⁰ Ž. Rapanić, 1987, 70. Utjecaj običajâ istočne Crkve je u Dalmaciji sporo odumirao. Konačna pripadnost papinskoj jurisdikciji ostvarena je 928., iako je u političkoj sferi Bizanta Dalmacija ostala, uz prekide, sve do 1180. Još 1050., na vrhuncu reformnog papinstva, splitski se nadbiskup Dabral branio da ima ženu i djecu prema običaju istočne Crkve (*consuetudo orientalis ecclesiae*), na što se u Splitu imao puno pravo pozivati. Međutim, ipak je svrgnut. Usp. N. Klaić, 1963-1965, 223.

- Neven Budak, "Pokršćavanje Hrvata i neki problemi crkvene organizacije", u *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, ur. Miljenko Jurković & Tugomir Lukšić, Muzejsko galerijski centar; Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta; Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1996., 127.-136.
- Frane Bulić, *Dva sarkofaga Ivana Ravenjanina i Lovre Dalmatinca spljetskih nadbiskupa*, Ivan Vodicka, Zadar, 1882.
- Frane Bulić - Josip Bervaldi, "Kronotaksa spljetskih nadbiskupa (od razorenja Solina do polovice XI. vijeka)", *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 1912, prilog.
- Frane Bulić, *Izabrani spisi*, Književni krug, Split, 1984.
- Radoslav Bužančić, *Quelques chantiers de construction du VIIe siecle aux environs de Salone, apres la chute de la ville*, u *Hortus Artium Medievalium*, 9/2003, 195-204.
- CD = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. I-XVIII. Uredili T. Smičiklas (II.-XII.), M. Kostrenčić-E. Laszowski (XIII.), M. Kostrenčić (I., XIV.-XVI.), S. Gunjača (XVII.), D. Rendić-Miočević (XVIII.), Zagreb 1904.-1990.
- Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 1996.
- Vedrana Delonga, Nikola Jakšić, Miljenko Jurković, *Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2001.
- Documenta historiae Croaticae periodum antiquam illustrantia*, ur. F. Rački, JAZU, Zagreb, 1877.
- Ejnar Dyggve, *Izabrani spisi*, Književni krug, Split, 1989.
- Božidar Ferjančić, *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II*, Posebna izdanja SAN 323, Beograd, 1959.
- Igor Fisković, "Ranokršćanski sarkofazi s otoka Brača", u *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXXV/1981, 105-137.
- Branimir Gabričević, "Sarkofag nadbiskupa Ivana pronađen u podrumima Dioklecijanove palače", u *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXII/1960, 87-101.
- Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Novi Liber, Zagreb, 1995.
- Stjepan Gunjača, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, I, Školska knjiga, Zagreb, 1973a.
- Stjepan Gunjača, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, II, Školska knjiga, Zagreb, 1973b.
- Marijan Horvat, *Oporuka splitskog priora Petra*, Rad JAZU 283, Zagreb, 1951.
- Illyrici sacri tomi I-VIII*. Uredili D. Farlati (I.-V.), J. Coleti (VI.-VIII.) Venecija 1751. - 1819.
- Vesna Jakić Cestarić, "O imenu oca splitskog nadbiskupa Ivana u natpisu na sarkofagu", u *Onomastica jugoslavica*, 7/1978, 133-138.
- Jasna Jeličić Radonić, "Mozaici Simferijevo Hezihijeve katedrale u Saloni", u *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 38/1999-2000, 51-72.
- Ljubo Karaman, "O počecima srednjovjekovnog Splita do godine 800.", u *Serta Hoffilleriana* (VHAD 18-21/1937-1940), Zagreb, 1940, 419-434.
- Ljubo Karaman, "Razgovori o nekim problemima domaće historije, arheologije i historije umjetnosti II", u *Peristil*, 5/1962, 127.

- Radoslav Katičić, "Vetustiores ecclesiae Spalatensis memoriae", u *Starohrvatska prosvjeta*, III 17/1987, 17-51.
- Radoslav Katičić, *Uz početke hrvatskih početaka: filološke studije o našem najranijem srednjovjekovlju*, Književni krug, Split, 1993.
- Radoslav Katičić, *Litterarum studia: književnost i naobrazba ranog hrvatskog srednjovjekovlja*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998.
- Nada Klaić, *Historia Salonitana Maior*, Naučno delo, Beograd, 1967.
- Nada Klaić, "Ivan Ravenjanin i osnutak splitske metropolije", u *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXV-LXVII/1963-1965, 209-250.
- Legende i kronike*, ur. Vedran Gligo & Hrvoje Morović, Čakavski sabor, Split, 1977.
- Marina Marasović-Alujević, "Hagionimi srednjovjekovnog Splita", u *Starohrvatska prosvjeta*, III 15/1985, 269-304.
- Lujo Margetić, "Historia Salonitana i Historia Salonitana maior - neka pitanja", u: *Historijski zbornik*, XLVII/1994, 1.-36.
- Lujo Margetić, *Prikazi i diskusije*, Književni krug, Split, 2002.
- Mirjana Matijević Sokol, *Toma Arhiđakon i njegovo djelo: rano doba hrvatske povijesti*, Naklada Slap, Jastrebarsko, 2002.
- Ivana Nikolajević Stojković, "Solinski pečat egzarha Pavla (723 - 726)", u *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 7/1961, 63.
- Grga Novak, "Nekoja pitanja iz istorije srednjovjekovnog Splita", u *Starohrvatska prosvjeta*, II 1-2/1928, 24.
- Viktor Novak, "Pitanje pripadnosti splitske nadbiskupije u vrijeme njezine organizacije", u *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, XLVI/1923, 22.
- Georgije Ostrogorski, *Povijest Bizanta*, Golden marketing, Zagreb, 2002.
- Marko Perojević, "Ninski biskup Teodozije (g. 879 - 892)", u *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, XLV/1922, prilog.
- Željko Rapanić, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Logos, Split, 1987.
- Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje: Prostor, ljudi, ideje*, Školska knjiga, Zagreb, 1997.
- Stjepan Sakač, "Ugovor pape Agatona i Hrvata proti navalnom ratu (oko god. 679)", u *Croatia Sacra*, 1/1931, 1-84.
- Jakov Stipišić, "Oporuka priora Petra" u *Zbornik Historijskog instituta JAZU*, 2, Zagreb, 1959.
- Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Matica hrvatska, Zagreb, 1925.
- Ferdo Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1975.
- HS = Toma Arhiđakon, *Historia Salonitana: povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika* (prev. O. Perić), Split, Književni krug, 2003.

"Katarsko – dualistički pokret" na istočnoj obali Jadrana i heretička Bosna

Kada je riječ o crkvenoj povijesti ovog dijela Europe u srednjem vijeku, može se slobodno reći da je u historiografiji posljednje skoro jedno i pol stoljeće uvjerljivo najveću pozornost privukao problem Crkve bosanske. Iako je literatura o njemu narasla sve do nepreglednosti, a istraživači na raspolaganju imaju vrlo skroman i ograničen broj povijesnih izvora, još uvijek smo prilično daleko od odgovora na niz neriješenih pitanja koja nam se nužno nameću pri promišljanju tog zagonetnog fenomena.

U literaturi se rasprava ponajviše vodila, i još se uvijek vodi, oko tri osnovna pitanja: 1. vjerskom učenju Crkve bosanske, 2. njezinom podrijetlu i 3. njezinom nestanku.

U pogledu podrijetla i učenja Crkve bosanske, u hrvatskoj historiografiji prevladava uvjerenje da je to bila sljedba koja je zastupala dualistički nazor svijeta koji je u Bosnu stigao putem veza s katarsko-dualističkim pokretom na istočnoj obali Jadrana.

Međutim, osobno, smatram da se ipak radi o jednoj pravovjernoj kršćanskoj organizaciji - povijesnom produktu specifičnih crkvenih, društvenih, pa i političkih prilika srednjovjekovne Bosne nepravedno oklevetanoj za dualizam od strane velikih crkava (prije svega katoličke, a puno manje i pravoslavne). Naime, u izvorima nastalim u krilu Crkve bosanske do danas još nitko nije uspio pronaći niti jedan pouzdan trag dualizma. Naprotiv, već taj skroman broj vrela svojim sadržajem jasno pobija većinu optužbi Zapadne i Istočne crkve. Stoga smatram da nije utemeljeno tvrditi da je ona pripadala srednjovjekovnom europskom krugu dualističkih sljedbi, čime otpada i mogućnost prenošenja dualizma iz Dalmacije.

Ovaj je rad podijeljen u dva dijela. U prvom ću ukratko izložiti dosadašnja historiografska gledišta, a u drugom kritički pretesti raspoložive izvore - od prvog spomena dualističke "Crkve Dalmacije" (1167.) do dokumenata vezanih za izjavu bosanskih krstjana danu na Bilinom polju 8. travnja 1203. godine. Pri tome ću odstupiti korak unatrag, pa izvorima postaviti pitanja: može li se zbilja govoriti o dualističkom pokretu u Dalmaciji, pa prema tome i njegovom širenju, odnosno premještanju u Bosnu?

I. Crkva bosanska u historiografskoj literaturi (kratak pregled)

Svako cjelovitije razmatranje problema Crkve bosanske ne smije zaobilaziti već naglašenu činjenicu: latinski katolički izvori izjednačavaju vjersko učenje bosanskih krstjana s učenjem radikalnih dualista na Zapadu, dok domaći izvori jasno govore o njegovoj pravovjernosti. Kojim onda izvorima vjerovati?

Do danas mi u biti nemamo temeljne i objektivne rasprave u prilog tom problemu. Nije sporno da su pri odgoaranju na to pitanje istraživači bili vođeni ne samo znanstvenim motivima, nego i ideološkim, nacionalnim, klasnim, vjerskim i drugim interesima. Stoga su u prilog rješenju problema vjerskog učenja Crkve bosanske ponudili vrlo različite odgovore, koji su onda predstavljali osnovu za različite interpretacije izvora o njezinom podrijetlu i postanku.

U prilog pitanju podrijetla Crkve bosanske svojevremeno je još **Daniele Farlati** iznio pretpostavku da je ona nastala pod utjecajem bugarskih bogumila.¹

Može se reći da je kod nas početak znanstvenog pristupa problemu Crkve bosanske 1867. godine označila tek knjiga **Božidara Petranovića** *Bogomili. Crkva bosanska i krstjani*. Vjerujući prije svega domaćim izvorima, on je zastupao mišljenje da se tu radi o narodnoj državnoj, ali pravoslavnoj crkvi, no on nije isključio i neznatni, povremeni utjecaj dualista na njezino dogmatsko učenje.

Takvoj se koncepciji ubrzo suprotstavio **Franjo Rački** raspravom *Bogomili i Patarenii*. On je u prvi plan stavio latinske izvore, na osnovu kojih je bosanske krstjane poistovjetio s drugim dualistima - bogumilima, katarima i patarenima, ali je, potaknut pravovjernih karakterom novozavjetnog rukopisa krstjanina Hvala (1404.), iznio tezu o dogmatskom približavanju Crkve bosanske kršćanskom pravovjerju. Kao njezine začetnike vidio je bogumile protjerane iz Srbije od strane srpskog velikog župana tijekom druge polovice XII. stoljeća.

Teza Račkog, uz manje iznimke, dugo je bila općenito prihvaćena u historiografiji pa se za krstjane udomaćio naziv bogumili, iako on nije povijesno utemeljen, budući da ih tako u srednjem vijeku nitko nije zvao. Prve ozbiljne sumnje u njegove rezultate javile su se kod arheologa **Čire Truhelke**, kustosa Zemaljskog muzeja u Sarajevu. On je na temelju ukrasa na stećcima zaključio da bosanski krstjani nisu prezirali križ, kako se to tvrdi u latinskim izvorima, dok je nakon vlastitog otkrića oporuke gosta Radina, visokog dostojanstvenika Crkve bosanske, porekao njezinu vezu s bogumilskim pokretom.² Međutim, bezuspješno je pokušao dokazati da je ona vukla podrijetlo još iz apostolskih vremena.³

Dvadesetih godina XX. stoljeća povjesničar **Vaso Glušac** uspio je analizom u međuvremenu pronađenih i objavljenih domaćih izvora dokazati neutemeljenost interpretacije latinskih izvora Račkog. Međutim, on je, isto kao i Petranović, tendenciozno dokazivao da je Crkva bosanska pravovjerna, pravoslavna crkva. Pri tome je ignorirao i olako negirao izvore nastale u Istočnoj crkvi, koja je bosanske krstjane također smatrala hereticima.⁴

Potaknut rezultatima Glušca, hrvatski povjesničar **Jaroslav Šidak** u svojoj je doktorskoj disertaciji iz 1934. godine kritički ocijenio svu dotadašnju literaturu o bosanskim krstjanima od Petranovića do Glušca.⁵ I on je u prvi plan stavio domaće izvore, ali je s

¹ Farlati, 1769, 45.

² Truhelka, 1911, 355-375 + IV tab.

³ Truhelka, 1942, 767-793.

⁴ Glušac, 1924, 1-55.

⁵ Šidak, 1937, 37-182.

pravom porekao Gluščevu tezu o pravoslavlju Crkve bosanske. Smatrao je da se radi o monaškoj organizaciji koja se razvila na temelju ćirilo-metodijevske tradicije, a koja se od Rima odvojila kao samostalna crkva nakon pokušaja pape Grgura IX. da 1232/1233. godine izvrši korjenitu promjenu dotadašnje slavenske "ecclesiae Bosnensis" u latinsku biskupiju s latinskim biskupom na čelu.⁶

Šidakovoj tezi uskoro se suprotstavio **Miho Barada**. On je na temelju izvorne građe prvi počeo dokazivati da je na prijelazu XII. i XIII. stoljeća postojala dualistička (patarenska) hereza u Dalmaciji i Hrvatskoj, a da su istom pokretu pripadali i krstjani u Bosni, no nije ulazio u problem podrijetla njihovog učenja.⁷

S druge strane, hercegovački franjevac **Leon Petrović** u posmrtno objavljenoj knjizi *Kršćani bosanske crkve* bezuspješno je pokušao dokazati da su bosanski krstjani potjecali od benediktinaca glagoljaša protjeranih iz Hrvatske. Hereza je, kako je tvrdio, nastala kao posljedica nemara i zapuštenosti vjerskog života, te propagande ugarskih kraljeva i latinskih teologa.

Nakon Drugog svjetskog rata došlo je do novog zamaha u proučavanju bosanske hereze. Povjesničar **Aleksandar Solovjev** pokušao je, nažalost bez uspjeha, dokazati tragove dualizma u vrelima nastalim u krilu Crkve bosanske.⁸ Ipak, s pravom je skrenuo pozornost na do tada sasvim nepoznate izvore u domaćoj literaturi koji govore o vezama dualista u Dalmaciji i Bosni s onima na Zapadu,⁹. Nažalost u raspravu je unio mnoštvo novih zabluda, među kojima je i ona o dalmatinskom heretiku Rastudiju kao osnivaču Crkve bosanske.

S druge strane, **Dragutin Kniewald** pokušao je dokazati vjerodostojnost latinskih izvora o Crkvi bosanskoj. On u tome nije u uspio, jer je analizirao samo latinske izvore, čije iskaze nije sustavno suočio sa suprotnim podacima domaćih vrela. Isto vrijedi i za autorovo tumačenje izjave bosanskih krstjana s Bilinog polja iz 1204. godine. Na taj je dokument primijenio neobičnu metodu inverzije, smatrajući da su krstjani tada bili primorani dati izjave upravo suprotne njihovom vjerskom dualističkom učenju.¹⁰

Hercegovački franjevac **Dominik Mandić** pridružio se istraživanjima Solovjeva objavivši početkom šezdesetih godina knjigu *Bogomilska crkva bosanskih krstjana* - najcjelovitiji prikaz povijesti Crkve bosanske do sada. Nažalost, neobuzdanim domišljanjima i tendencioznim analogijama, autor je u raspravu uspio unijeti samo još više zabluda. Jedna od njih odnosi se na početke Crkve bosanske, čije je podrijetlo tražio na početku XI. stoljeća za vrijeme bugarske prevlasti u Bosni.¹¹

Već spomenuti **Jaroslav Šidak** se 1954. godine odrekao svog mišljenja, te prihvatio koncepciju Franje Račkog o dualističkom karakteru Crkve bosanske, ali samo kao okvir za daljnja istraživanja, unutar kojeg su moguće još mnoge korekcije i dopune kroz preispitivanje pojedinih problema.¹² I dalje je, međutim, nizom radova nastavio sustavno pratiti i kritički ocjenjivati historiografsku literaturu o toj problematici pa je tako i s pravom ukazivao na nedovoljnu izvornu utemeljenost mišljenja po kojima su bosanski krstjani potjecali od dualista protjeranih iz Dalmacije krajem XII. stoljeća.

Izbor jednog dijela Šidakovih rasprava objavljenih u razdoblju od 1950. do 1969. godine ponovno je objavljen 1975. godine u knjizi *Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*,

⁶ Šidak, 1940.

⁷ Barada, 1940/41, 398-411.

⁸ Solovjev, 1948. Rad je tiskan kao poseban otisak iz 270. knjige Rada JAZU, iako u njemu nikada nije bio objavljen.

⁹ Solovjev, 1953, 329-334.

¹⁰ Kniewald, 1949, 115-276 + 8 tab.

¹¹ Mandić, 1979. Prvo izdanje knjige tiskano je 1962. godine.

¹² Šidak, 1975.

odličnom vodiču kroz historiografiju za svakoga tko se ozbiljnije želi informirati o Crkvi bosanskoj i njezinim krstjanima.

Nažalost, očito zbog ogromne proturječnosti u literaturi i raspoloživim izvorima, svoje novo uvjerenje nije uspio primijeniti u jednom sintetičkom prikazu povijesti Crkve bosanske. Istina, pokušao je to učiniti u članku "Heretička Crkva bosanska" objavljenom 1977. godine u zagrebačkom časopisu *Slovo*, ali pri tome nije otišao dalje od konstatacija koje su ipak suprotne koncepciji Račkog.

Vrijedno je ukazati i na disertaciju **Maje Miletić** kojom je dotična, na temelju analize tri kamena spomenika vezana za krstjane (ploča s crkve bosanskog bana Kulina iz Biskupića kod Visokog, te stećaka gosta Mišljena iz Puhovca i gosta Milutina Crnčana iz Humskog kod Foče), zaključila da su oni bili pravi redovnici odnosno monasi bazilijanci koji su živjeli u samostanima.¹³ Njezino je djelo objavljeno samo na talijanskom jeziku pa nije moglo doživjeti pravu valorizaciju od strane domaće historiografije. Mišljenje o bazilijanskom obilježju krstjana ipak su kasnije prihvatili pojedini hrvatski povjesničari.¹⁴

Mišljenje o Crkvi bosanskoj kao dualističkoj sljedbi, koja vuče podrijetlo od dalmatinskih heretika, prihvatili su i ostali hrvatski povjesničari, poput **Stjepana Antoljaka**¹⁵ i **Franje Šanjeka**¹⁶ te srpski povjesničar **Sima Ćirković**,¹⁷ dok se **Miroslav Brandt** radije opredijelio za njezino istočnjačko podrijetlo.¹⁸

Od novijih interpretacija može se izdvojiti knjiga *Krstjani i heretička crkva bosanska* srpskog povjesničara **Dragoljuba Dragojlovića**. On je na osnovi nedovoljno jasnih analogija s pravoslavnom crkvom, krstjane tendenciozno prikazivao kao pravovjerne pustinjačke monahe mističare Istočne crkve.¹⁹

Franjo Šanjek nedavno je u posebnoj knjizi pod naslovom *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13. - 15 st.)* objavio izbor povijesnih izvora o Crkvi bosanskoj s prijevodima na hrvatski jezik. U uvodnoj studiji prikazao je svoje viđenje njezina postanka. On tvrdi da su bosanski krstjani ustvari kršćani koji nastoje živjeti u duhu evanđeoskih načela prvih kršćanskih zajednica, ali istodobno nastoji dokazati suprotno - da se ipak radi o dualističkim krivovjercima. Pri tome im poriče redovnički karakter, tvrdeći da se radi o laičkom pokretu koji je u Bosnu stigao iz Dalmacije. S druge strane, ipak priznaje da se u domaćim izvorima ne može naći traga dualizmu, ali ne ide dalje od te konstatacije.

Osamstota obljetnica skupa na Bilinom polju (1203.-1204.) bila je tema posebnog znanstvenog kolokvija održanog 30. travnja 2004. godine u Sarajevu, u organizaciji tamošnjeg Instituta za istoriju. Pročitani referati već su objavljeni, a među njima je vrijedno izdvojiti samo radove dvojice autora. **Mladen Ančić** je nastanak Bilinopoljske izjave pokušao sagledati u onodobnom europskom kontekstu, a **Pejo Ćošković** je iscrpnom analizom uspio dokazati neutemeljenost **Kniewaldovog** pristupa.²⁰

Istim povodom kao i kolokvij u Sarajevu, u Zagrebu je 23. - 24. listopada 2004. održan po broju sudionika znatno bogatiji međunarodni znanstveni skup *Fenomen "krstjani" u*

¹³ Maja Miletić, *Il "krstjani" di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra*. *Orientalia analecta*, 149, Roma 1957. Prema: Šidak, 1975, 330-331.

¹⁴ Vidi: Šidak, 1977, 158; Ćošković, 2003, 95-96.

¹⁵ Antoljak, 1974, 7-27.

¹⁶ Šanjek, 1975.

¹⁷ Ćirković, 1987, 191-210.

¹⁸ Brandt, 1989, 238-261 (Poglavlje: "Bosanski dualistički pokret. Njegove dogmatske osobitosti i njegovi odnosi s drugim kasnosrednjovjekovnim heretičkim idejnim sistemima"). Riječ je o radu koji je u nešto sažetom i prilagođenom obliku ranije objavljen u *Kairos*, Neue Folge, XXI, Heft 4, Salzburg 1979, 300-319.

¹⁹ Dragojlović, 1987.

²⁰ Ćošković, 2003, 75-117.

srednjovjekovnoj Bosni i Humu, koji su organizirali su Hrvatski institut za povijest (Zagreb) i već spomenuti Institut za istoriju u Sarajevu. Najavljeni zbornik pročitanih referata još nije objavljen.

II. "Ecclesia Dalmatiae" i hereza u Bosni

Nije sporno da se u izvornoj građi zbilja govori o hereticima u Dalmaciji i Bosni, kao i njihovim međusobnim vezama. Budući da je hereza jako relativan pojam, a ono što se zbilja dogodilo često se ne podudara s ispričanim, nama ne preostaje ništa drugo nego da s kritičkom sumnjom pristupimo iskazima raspoloživih vrela te pokušamo doći do nešto pouzdanijih informacija.

Kao najraniji dokaz o opstojnosti dualističkog pokreta na istočnoj obali Jadrana tijekom druge polovice XII. stoljeća u literaturi se obično uzima jedan vrlo neobičan i još uvijek nedovoljno razjašnjen podatak. Naime, u aktima koncila francuskih katarata, održanog u svibnju 1167. godine u dvorcu sv. Feliksa de Caramana (*Saint Félix-de-Caraman*) kraj mjesta Toulouse, zabilježena je tvrdnja vođe carigradskih dualista Nikinte da se među sedam prvotnih crkava nalazi i "ecclesia Dalmatiae".²¹

Po čemu je ovaj podatak tako neobičan i nejasan?

Iako Nikinta spominje sedam crkava Azije, on poimenično nabroja samo njih pet. Osim toga, "Ecclesia Dalmatiae" kao jedna od prvobitna crkava morala je biti znatno starija od godine održavanja sabora.²² Ona osobno za sobom nije ostavila nikakvog traga, a njezinu opstojnost u to vrijeme ne može nam potvrditi niti jedan suvremeni izvor; čak se zbog neodređenosti pojma Dalmacije ne zna ni gdje se ona točno nalazila. Kasnije vijesti govore o dalmatinskim hereticima koji su iz Splita i Trogira pobjegli u Bosnu, pa se obično misli da je na saboru riječ o katarskoj crkvi na području bizantske Dalmacije, odnosno gradovima Kotoru, Dubrovniku, Splitu, Trogiru i Zadru, te otocima Krku, Rabu i Lošinju.²³ Ipak, teško je povjerovati da o njoj ništa nije znala i poduzimala katolička Crkva u tim krajevima.

Tek 1185. godine na provincijskom saboru u Splitu iznesena je osuda protiv svih heretičkih sekta i onih koji ih podržavaju u borbi protiv rimske Crkve, iskrikljuju kršćanski nauk, neopravdano napadaju crkvenu službu, grabe i bespravno zadržavaju crkvene desetine, imanja i prihode.²⁴ To se ipak ne može uzeti kao dokaz o opstojnosti dualističkih heretika na području Dalmacije. Radi se samo o preventivnom ponavljanju slične odluke kakva je donesena na 3. lateranskom koncilu 1179. godine.²⁵ Nakon toga, papa Urban III. u potvrdi odluka splitskog sabora, između ostalog, nalaže da se zabrani osnivanje zborova koji se nazivaju bratstvima, što se također može razumjeti kao posljedica odluke pape Lucija III. koju je na saboru u Veroni donio protiv pobornika reformnih laičkih pokreta talijanskih humilijata i siromašnih katolika u Francuskoj i Kataloniji.²⁶

Sve su riječi ipak ostale samo na pergameni, jer izvori i dalje ne govore ništa o konkretnim akcijama katoličke Crkve prema bilo kakvim dualističkim hereticima. No, približili smo se problemu podrijetla bosanske hereze.

²¹ Kraće izvode latinskog teksta akata s hrvatskim prijevodom donosi: Šanjek, 2003, 68-69.

²² Brandt, 1989, 243.

²³ Dominik Mandić zalagao se za širi pojam Dalmacije u kojem je bila uključena i Bosna, gdje je i tražio katarsku crkvu Dalmacije, no to je posljedica njegovog krivog uvjerenja da je dualističkih heretika u to vrijeme bilo samo u Bosni. Mandić, 1979, 88-90.

²⁴ CD, sv. II, 192.

²⁵ Dekrete, 224-225.

²⁶ Šanjek, 2003, 1-2.

Jedini srednjovjekovni izvor koji o tome govori je "Rasprava o krivovjercima" pijemontskog dominikanca Anselma iz Aleksandrije u kojoj je on oko 1260. - 1270. godine pokušao objasniti postanak i razvoj dualističkog krivovjerja na Zapadu. Postanak bosanske hereze kronološki je smjestio nakon pokušaja Franaka da osvoje Carigrad i prenošenja dualističkog učenja u njihovu domovinu, u skladu s čime bilježi: "*Zatim su neki iz Sklavonije, tj. zemlje koja se Bosnom naziva, po trgovačkom poslu došli u Carigrad. Kad su se vratili u svoju zemlju, propovijedali su i kad su brojem ojačali učine sebi biskupa koji se naziva biskupom Sklavonije ili Bosne*".²⁷

Odmah treba naglasiti da je Anselmove jedinstvene podatke, kao što ćemo vidjeti, teško uskladiti s drugim izvorima. Njih ne prate nikakvi kronološki podaci, ali se u literaturi obično misli da se odlazak bosanskih trgovaca treba datirati nakon 1147. godine, odnosno Drugog križarskog rata (iako njegov cilj nije bio osvajanje Carigrada) i 1167. godine kada se spominje "Ecclesia Dalmatiae". Istina, Bosna će tek nakon toga vremena doći pod vlast Bizanta i ostati sve do 1180. godine, no zbilja je teško povjerovati da su bosanski trgovci u tom razdoblju odlazili u Carigrad.

Takva tradicija, kako se misli, mogla bi se odnositi na trgovce iz Dalmacije, ali bi prihvaćanje toga tumačenja bilo mijenjanje jasnog smisla Anselmova podatka. Ipak, mora se imati na umu da je njegov spis nastao više od sto godina nakon toga navodnog događaja, u vrijeme kada je nakon premještanja bosanske katoličke biskupije u Pakovo (sredinom XIII. stoljeća) njezino mjesto preuzela organizacija bosanskih krstjana. Stoga je lako moglo doći do iskrivljavanja određenih podataka u pokušaju rekonstruiranja događaja onako kako se to autoru činilo logičnim.

Ostali izvor situaciju u Bosni i Dalmaciji pokazuju bitno drugačijom.

Naime, dukljanski i zetski knez Vukan javio je 1199. godine papi Inocentu III. (1198. - 1216.) da se "*u zemlji ugarskog kralja, naime u Bosni*" očito širi ne malo krivovjerje u koje je sam zaveden bosanski ban Kulin, sa svojom ženom i sestrom (udovicom pokojnog humskog kneza Miroslava) te s mnogom rodbinom, uveo više od deset tisuća kršćana. Ozlojeđeni ugarski kralj, tvrdi on dalje, poslao ih je papi da ih osobno ispita, no oni su se vratili s lažnim pismima kojima je potvrđen njihov zakon. Stoga je Vukan konačno zamolio papu da ugarskom kralju preporuči neka ih iz "svoga kraljevstva" istrijebi kao kukolj iz pšenice.²⁸

Papa očito nije odmah povjerovao Vukanovim informacijama. Tek u listopadu iduće, 1200. godine, dakle, bar godinu dana kasnije, on se javio ugarskom kralju Emeriku, ali sada zbog nešto drugačijeg razloga. Naime, papi je javljeno da je bosanski ban Kulin u svoju zemlju prihvatio veći broj "patarena" koje je splitski nadbiskup Bernard nedavno protjerao iz Splita i Trogira. Budući da ih je Kulin smatrao katolicima i nazivao kršćanskim imenom (očito se tu misli na naziv krstjani, kakav srećemo u kasnijim vrelima), papa je Emeriku zapovjedio da bosanskog bana i te krivovjerce protjera ne samo iz Bosne, nego i iz Ugarskog Kraljevstva te im oduzme svu imovinu, ukoliko se on ne bude dao izvesti na pravi put.²⁹

Protjerivanje patarena o kojima papa govori u pismu Emeriku, literatura redovito veže s jednom viješću iz kronike Tome Arhiđakona. Prema njemu, splitski je nadbiskup Bernard u Splitu (vjerojatno po svom dolasku 1200. godine) zatekao dvojicu braće, Zadrarine Matēja i Aristodija, sinove Zorobabela iz Apulije, koji su, kako bilježi, "*od đavla zavedeni*,

²⁷ Šanjek, 2003, 136-137.

²⁸ CD, sv. II, 333-335. Djelomičan tekst latinskog izvornika s prijevodom pisma donosi: Šanjek, 2003, 70-71 (bez navoda Vukanove tvrdnje da su se "krivovjerci" poslani u Rim vratili s lažnim pismom pape).

²⁹ CD, sv. III, 14-15. Latinski izvorni tekst i hrvatski prijevod dijela pisma donosi: Šanjek, 2003, 74-77.

tako su bili ogrezli u bezdan heretičke zaraze da su ne samo zaslijepljena srca vjerovali u bezbožnu herezu nego su je opakim ustima i propovijedali". Bernard je s njima stupio u kontakt te ih pokušao privući katoličkom nauku, no oni se nisu dali obratiti, pa im je odlučio zaplijeniti imovinu, a njih istjerati iz grada. Tek tada su se spomenuta braća, "vidjevši da će ih zadesiti najveće kazne i štete, vratila pod zapovijed Crkve. Nadbiskup zapovijedi da se oni zakletvom odreknu svoje hereze dotaknuvši presveta evanđelja. Razriješio ih je izopćenja obaveznim svečanim obredom i dao da im se povrate njihova dobra. Tako su i svi drugi, koje su oni zaveli, bili očišćeni od heretičke zaraze".³⁰

Toma na istom mjestu kaže da su Matej i Aristodije inače često boravili uglavnom u Bosni, gdje su djelovali kao izvrsni slikari i zlatari, a dobro su poznavali latinsku i slavensku pismenost. Međutim, on ne objašnjava bit njihova krivovjerja, niti tvrdi da su oni ga širili po Bosni. Osim toga, što nije nimalo nevažno, on ne zna ništa o katarskoj crkvi Dalmacije. Konačno, iz teksta se jasno vidi da je Bernardovom akcijom u potpunosti riješen problem heretika u Splitu i da ne može biti govora o njihovom bijegu u Bosnu.

No kako je spor o Kulinu i njegovom pristajanju uz krivovjerje tekao dalje?

U pismu od 21. studenoga 1202. godine papa Inocent III. naložio je splitskom nadbiskupu Bernardu da se pridruži njegovom poslaniku Ivanu na misiji u Bosni. Pismo je važno, jer se u njemu objašnjava raniji razvoj događaja, o čemu nam se nisu sačuvali drugi podaci. Naime, nakon što je papa zatražio od ugarskog kralja Emerika da prisili Kulina na protjerivanje i oduzimanje dobara onih "ljudi koji su ozbiljno osumnjičeni i jako ozloglašeni zbog osuđenog katarskog krivovjerja", bosanski se ban pravdao da je vjerovao kako se radi o katolicima. Stoga je papi u Rim poslao neke od tih ljudi zajedno s dubrovačkim nadbiskupom Bernardom i arhiđakonom Marinom, moleći ga preko njih da u Bosnu pošalje nekoga tko će ispitati njihovu vjeru i način života. Taj je posao papa povjerio svom podđakonu Ivanu i splitskom nadbiskupu Bernardu, nalažući im da ih izvedu na pravi put vjere ukoliko se oni pokažu kao krivovjerci.³¹

Papinskog legata srećemo u Bosni bez Bernarda³² ponovno tek 8. travnja 1203. godine na mjestu zvanom Bilino polje. Što se tamo dogodilo? Toga dana, sedam je priora domaćih krstjana Dragič, Lubin, Dražeta, Pribiš, Luben, Radoš, Vladoš, a ne katara protjeranih iz Dalmacije(!), u nazočnosti legata Ivana, bana Kulina i dubrovačkog arhiđakona Marina prisegnulo vjernost naredbama i zapovijedima Rimske crkve. Svojom su imovinom zajamčili da nikada neće slijediti krivovjerje, priznali su Rimsku crkvu svojom majkom i glavom svega crkvenog jedinstva, a odrekli se tek samo shizme zbog koje su bili ozloglašeni. Ujedno su obećali da k sebi na stanovanje neće svjesno prihvatiti nikoga za koga budu znali da je manihejac ili krivovjerac. Osim toga prihvatili su niz obveza vezanih za samostanski život u skladu s Rimokatoličkom crkvom.

Tako su obećali da će u svim svojim samostanima imati bogomolje gdje će se zajedno sastajati, pjevati noćne, jutarnje i dnevne časove. U svim će crkvama imati oltare i križeve, a knjige Novog i Starog zavjeta čitat će po običaju Rimske crkve. U svakom će samostanu imati svećenika, koji će bar u nedjelju i na blagdane čitati mise, slušati ispovjedi i davati pokore. Pokraj crkava imat će groblja za pokop braće i slučajno preminulih došljaka. Najmanje sedam puta na godinu primat će tijelo Gospodnje iz ruku svećenika. Zatim, žene koje budu pripadale njihovoj družbi bit će odijeljene od muškaraca, a parove će primati samo ako se obrate obećavši uzdržljivost.

³⁰ Toma, 2003, 122-123.

³¹ CD, sv. III, 14-15. Šanjek, 2003, 74-77.

³² Splitski nadbiskup u to je vrijeme vjerojatno bio zaokupljen poslom oko pregovora s križarima koji okupirali Zadar.

Slavit će svetačke blagdane određene od svetih otaca, od svjetovnjaka će se razlikovati ne samo životom i ponašanjem, nego i odjećom, koja će biti zatvorena, nebojana (ne šarena) i izmjerena do gležanja. Nazivat će se braćom, a ne krstjanima, da ne bi tako drugim kršćanima nanosili nepravdu.

Kada umre učitelj, od tada i u budućnosti, priori s vijećem braće izabrat će starješinu kojeg bi trebao potvrditi papa. Konačno, vjerno će prihvatiti i pridržavati se svega što Rim-ska crkva eventualno bude htjela pridodati ili ublažiti.

Dvojica predstavnika krstjana Lubin i Dražeta otišli su zatim s legatom u Ugarsku, gdje su 30. travnja na Kraljevskom Otoku ("Insula Regia") Csepelu pred kraljem Emerikom, kaločkim nadbiskupom Ivanom i drugim dostojanstvenicima još jednom potvrdili izjavu danu u Bosni.³³

Legat Ivan nakon završenog posla, kako je sam rekao, s "bivšim patarenima", 10. lipnja 1203. godine javio se još jednom Inocentu III. pred odlazak u Bugarsku (ranije izvješće nažalost nije sačuvano), informirajući ga da u zemlji bosanskog bana Kulina postoji samo jedna biskupija, čiji biskup tada nije bio među živima pa je iznio prijedlog da se tamo, ukoliko je to moguće, za biskupa postavi neki latinac te se zbog veličine zemlje i koristi za katoličku vjeru osnuju tri do četiri nove biskupije.³⁴

Ugarski kralj Emerik kasnije se također javio papi, obavješćujući ga da je pečatom osnažio sporazum s bosanskim krstjanima te je dvojicu njihovih predstavnika zajedno s Kulinovim sinom dao obvezati da će se u Bosni pridržavati svega što je u njemu naloženo. Osim toga, banov se sin kod kaločkog nadbiskupa Ivana obvezao da u svojoj zemlji neće svjesno primati i štititi heretike. U protivnom će slučaju platiti kaznu od 1000 maraka srebra, od čega će polovica pripasti papinskoj, a druga polovica kraljevoj blagajni.³⁵

Crkvene prilike u Bosni na prijelazu iz XII. u XIII. stoljeće u literaturi se često pokušavaju objasniti pomoću fragmenta tzv. Batalovog evanđelja. Radi se o samo četiri lista jednog evanđelja iz 1393. godine (čuvanim danas u Petrogradu), na kojima se, između ostalog, nalazi zapis s dva popisa imena u dva stupca. Prvi popis čini šesnaest imena, od kojih pri kraju stoje "13. *Drağič*. 14. *Lubin*´. 15. *Dražeta*." U nastavku slijedi tekst "Se pišu predrečenie redove ki su se narekli u red´ crkve prie g(ospodi)na našego Rastudija", s popisom od dvanaest imena na čijem je početku naveden "1. g(ospodi)n´ Rastud´e".

Fragment Batalovog evanđelja kod nas je prvi objavio Ljubomir Stojanović.³⁶ Nažalost, pri tome je u rečenici koja prethodi drugom popisu imena nepažnjom ispustio riječ "prie",³⁷ pa se na temelju tako publiciranog teksta moglo doći do netočnog zaključka o postojanju nekakvog reda crkve gospodina Rastudija. Takva je pogreška dugo ostala nezamijećena, pa se u literaturi (Solovjev, Kniewald, Mandić, Brandt) otvorila mogućnost za spekulacije po kojima je Zdranin Aristodije (Rastudije), nakon bijega iz Dalmacije u Bosni i izjave na Bilinom polju, osnovao, odnosno obnovio Crkvu bosansku. Takvom se zaključku s pravom suprotstavio Jaroslav Šidak. On je prvi izričito ukazao na ispuštenu riječ³⁸ za ko-

³³ CD, sv. III, 24-25. Latinski tekst i hrvatski prijevod s više pogrešaka donosi: Šanjek, 2003, 80-84.

³⁴ CD, sv. III, 36. Izvorni tekst i prijevod pisma na hrvatski: Šanjek, 2003, 84-85. U oba slučaja pismo je samo okvirno stavljeno u 1203. godinu, iako se ono može sasvim precizno datirati, budući da sam legat kaže kako će u Bugarsku krenuti sutradan, na dan sv. Barnabe (11. lipnja).

³⁵ CD, sv. II, 36-37.

³⁶ Stojanović, 1886, 230-232.

³⁷ Vidi: Stojanović, 1886, 231.

³⁸ Potpuno izdanje fragmenta tzv. Batalovog evanđelja s faksimilima priredio je tek znatno kasnije Nikola Radojčić. Vidi: Radojčić, 1964, 495-509. Sliku zapisa s popisima imena dostupnija je kod: Šidak, 1975, uz str. 163.

ju je dokazao da se Rastudije u popisu spominje kao živi suvremenik (također i u srpskim sinodicima s kraja XIV. stoljeća) pa se nikako ne može poistovjetiti s Aristodijem.³⁹

Stoga nije isključena mogućnost da je Rastudije bio djed Crkve bosanske, ali tek iz druge polovice XIII. stoljeća. Vjerojatnost da su trojica potpisnika Bilinopoljske izjave (Dragič, Lubin i Dražeta -spomenuti u prvom popisu imena) također bili djedovi koji su slijedili jedan iza drugoga na prijelazu iz XII. u XIII. stoljeće, ipak je znatno manja.

Ovdje treba naglasiti da problem hereze u Bosni za vrijeme bana Kulina nije samo teološki, nego prije svega politički problem, pa ga se nužno treba promatrati u kontekstu onodobnih prilika.

Najprije valja zamijetiti da je optužba Vukana, kao i ona koja je stigla iz Dalmacije (vjerojatno od strane splitskog nadbiskupa Bernarda) bila usmjerena direktno protiv Kulina te su obje očito usredotočene na njegovo diskreditiranje u očima pape i navođenje na akciju ugarskog kralja Emerika. Nije nimalo nevažno da je Bernard bio Emerikov učitelj i odgojitelj,⁴⁰ a Vukan pak štićenik Emerika, koji mu je uskoro pomogao da 1202. godine s vlasti zbací svoga brata Stefana i zauzme njegovo mjesto, nakon čega je ugarski kralj uzeo titulu kralja Srbije. Upravo se u to vrijeme optužbama na račun Kulina pridružio i Emerik, javljajući papi da je s mnoštvom pogana napao i opustošio neku njegovu zemlju i u zarobljeništvo odveo tamošnje stanovnike. Papa je u to vrijeme već riješio jedan dio spora s Kulinom pa nije nasjeo na takve provokacije. Stoga mu je naložio da ispuni svoj križarski zavjet, koreći ga što je, stavivši križ na sebe, zaratio protiv kršćana (vjerojatno se tu misli na osvajanje Srbije).⁴¹

Daljnji tijek događaja uglavnom je poznat. Na Bilinom Polju završena je akcija pape Inocenta III., pokrenuta vijestima o Kulinovom pristajanju uz herezu. Heretici nisu pronađeni, niti se bosanski ban morao odricati krivovjerna. Na povijesnu je scenu stupio domaći samostanski red koji je prihvatio uredbe Rimokatoličke crkve. Emerik i Kulin nisu još dugo ostali na životu, a Vukana je uskoro s bugarskom pomoći uspio svrgnuti brat Stefan. Dvadesetak godina kasnije, ugarski vladari ponovno su pokušali zavladatai Bosnom pod krinkom iskorjenjivanja heretika, no to je problem koji tematski i kronološki izlazi van okvira ovog rada.

III. Izvori i literatura

- Ančić, 2003. Mladen, Ančić "Bilinopoljska abjuracija u suvremenom europskom kontekstu", u *Prilozi. Institut za istoriju u Sarajevu*, 32/2003, 17-38.
- Antoljak, 1974. Stjepan Antoljak, "Heretici u srednjovjekovnom Zadru i njegovoj okolini. (Prilog proučavanju patarenstva u Dalmaciji)", u *Radovi Centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, XXI/1974, 7-27.
- Barada, 1940/1941. Miho Barada, "Šidakov problem bosanske crkve", u *Nastavni vjesnik*, XLIX(6, srpanj-kolovoz)/1940-1941, 398-411.
- Brandt, 1989. Miroslav Brandt, *Izvori zla. Dualističke teme*, August Cesarec, Zagreb, 1989.

³⁹ Iscrpnije: Šidak, 1975, 55, 74-75, 93-94, 98-99, 155, 182, 312, 215-216, 277 (bilj. 13), 301, 303 (bilj. 38 i 38), 314, 317, 319, 322-323, 338-339, 343, 344.

⁴⁰ Toma, 2003, 120-121.

⁴¹ Ćirković, 1960, 72-75.

- CD. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, ur. Tade Smičiklas, sv. II.-III, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1904-1905.
- Ćirković, 1987. Sima Ćirković, "Bosanska crkva u bosanskoj državi", u *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, I, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, ur. Enver Redžić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knj. LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 17, Sarajevo, 1987, 191-254.
- Ćirković, 1960. Sima Ćirković, "Jedan prilog o banu Kulinu", u *Istorijski časopis: organ Istoriskog instituta Srpske akademije nauka*, knj. IX-X (1959), Beograd, 1960, 71-77.
- Ćošković, 2003. Pejo Ćošković, "Interpretacija Kniewaldova kritičkog izdanja Bilinopoljske izjave", u *Prilozi. Institut za istoriju u Sarajevu*, 32/2003, 75-117.
- Dekrete *Dekrete der ökumenischen Konzilien*, besorgt von Giuseppe Albeigo, Giuseppe L. Dossetti, Perikles-P.Joannou, Claudio Leonardi, Paolo Prodi, III., Auflage, Paderborn - München - Wien - Zürich, 1973.
- Dragojlović, 1987. Dragoljub Dragojlović, *Krstjani i jeretička crkva bosanska*, Srpska akademija nauka i umjetnosti, Balkanološki institut, Beograd, 1987.
- Farlati, 1769. Daniel Farlati, *Illyricum sacrum*, IV, Venetiis, 1769.
- Glušac, 1924. Vaso Glušac, "Srednjovjekovna bosanska crkva", u *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 1924, 1-55.
- Kniewald, 1949. Dragutin Kniewald, "Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima", u *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 270, Odjel za filozofiju i društvene nauke, knj. I*, 1949, 115-276 + 8 tab.
- Mandić, 1979. Dominik Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*. Bosna i Hercegovina. Povijesno-kritička istraživanja, sv. II, 2. izdanje, Sabrana djela Dr. O. Dominika Mandića, sv. 4, ZIRAL-ZAJEDNICA IZDANJA RANJENI LABUD, Chicago-Roma-Zürich-Toronto, 1979.
- Petranović, 1867. Božidar Petranović, *Bogomili. Cr'kva bosan'ska i kr'stjani, Istorička rasprava*, Zadar, 1867.
- Petrović, 1999. Leon Petrović, *Kršćani bosanske crkve ("Krstijani cr'kve bosanske")*. Povijesna rasprava o problemu patarenstva ili bogumilstva u srednjovjekovnoj Bosni, II. izdanje, Svjetlo riječi-ZIRAL, Sarajevo - Mostar, 1999.
- Rački, 2003. Franjo Rački, *Bogomili i Patareni*, Golden Marketing - Tehnička knjiga, Zagreb, 2003.
- Radojčić, 1964. Đorđe Sp. Radojčić, "Odlomak bogumilskog jevanđelja bosanskog tepačije Batala iz 1393. godine", u *Izvestja na Institutu za istoriju, Tom 14-15, Sbornik trudovete, posveteni na akademik Ivan Sieganov (po slučaju 80-godišnjinama mu)*, B'lgarska akademija na naukite, Otdelenie na istoričeski i pedagogičeski nauki, Sofija, 1964, 495-509.

- Solovjev, 1948. Aleksandar Solovjev, *Vjersko učenje bosanske crkve*, Poseban otisak iz 270. knjige *Rada Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Odjel za filozofiju i društvene nauke, knjiga I*, Zagreb, 1948.
- Solovjev, 1953. Aleksandar Solovjev, "Novi podaci za istoriju neomanihejskog pokreta u Italiji i Bosni" u *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, nova serija, VIII/1953, 329-334.
- Stojanović, 1886. Ljubomir Stojanović, "Jedan prilog k poznavanju bosanskih bogumila", u *Starine*, knj. XVIII, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1886, 230-232.
- Šanjek, 1975. Franjo Šanjek, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1975.
- Šanjek, 2003. Franjo Šanjek, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, Barbat, Zagreb, 2003.
- Šidak, 1937. Jaroslav Šidak, *Problem "bosanske crkve" u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca (Prilog rješenju t. zv. bogumilskog pitanja)*, u *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 259, Razreda historičko-filologičkoga i filozofičko-juridičkoga, 116, Zagreb 1937, 37-182.
- Šidak, 1940. Jaroslav Šidak, *"Crkva bosanska" i problem bogumilstva u Bosni*, Matica hrvatska, Zagreb, 1940.
- Šidak, 1975. Jaroslav Šidak, *Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1975.
- Šidak, 1977. Jaroslav Šidak, "Heretička Crkva bosanska", u *Slovo. Časopis Staroslavenskog instituta u Zagrebu*, 27/1977, 149-184.
- Toma, 2003. Toma Arhiđakon, *Historia Salonitana: povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, Predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić, Povijesni komentar Mirjana Matijević Sokol, Studija Toma Arhiđakon i njegovo djelo Radoslav Katičić, Književni krug, Split, 2003.
- Truhelka, 1911. Ćiro Truhelka, "Testament gosta Radina. Prinos patarenskom pitanju", u *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XVIII/1911, 355-375 + IV tab.
- Truhelka, 1942. Ćiro Truhelka, "Bosanska narodna (patarenska) crkva", u *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*, knj. I, Hrvatsko kulturno društvo Napredak Sarajevo, 1942, 767-793.

Reakcija hrvatske javnosti na zbiivanja u Rusko-japanskom ratu 1904/1905. godine

Izbiivanje Rusko-japanskog rata 1904. godine

U dugotrajnim pregovorima koji su vođeni između nje i Japana, Rusija se nije pokazala spremnom da pristane na razgraničenje interesa u mandžursko-korejskom prostoru, a koje bi za Japan bilo prihvatljivo. Ruske se jedinice na traženje Japanaca nisu povukle iz Mandžurije te je Japan u veljači 1904. godine prekinuo diplomatske odnose s Rusijom. *Obzor* donosi vijesti o prekidu japanskih odnosa s Rusijom 8. veljače 1904. godine. Navodi se kako "Rusija stoji na pragu velikih događaja. Svaki sin Rusije bez razlike uvjerenja, reći će danas sviestno i otvoreno: Japanci su htjeli, pa neka im bude... U Rusiji se Japana ne boje - unatoč mogućnosti poraza na moru, vjeruju u svoju konačnu pobjedu nad brojčano slabijim Japanom."¹

U veljači 1904. godine, 16 japanskih brodova pod zapovjedništvom admirala Toga napalo je ruske bojne brodove pod zapovjedništvom viceadmirala Starka pred Port Arthuruom. To je označilo početak Rusko-japanskog rata. Nakon borbi koje su trajale gotovo godinu dana, Rusija je konačno u siječnju 1905. godine predala Japancima Port Arthur.

U svibnju 1905. ruska baltička flota sukobila se s japanskom kod Tsushime. Popodne, 27. svibnja 1905. godine, Japanci su potopili 4 ruska bojna broda te oštetili jedan i to bez vlastitih gubitaka. Rusi su pokušali pobjeći u Vladivostok, ali su im Japanci u noći potopili tri broda. Bitka se nastavila idući dan i rezultirala je potpunim porazom Rusa.

Mirom je u Portsmouthu, 5. rujna 1905. godine, Rusija morala odstupiti Japanu iznajmljeno kinesko područje na poluotoku Liaotungu (s Port Arthuruom), koncesije za gradnju južne mandžurijske željeznice i južni dio otoka Sahalina (Karafuto). Japan je, uz to, dobio i "zaštitničku vlast" nad Korejom. Bio je to prvi poraz što ga je u novom vijeku jedna europska nacija doživjela od azijske sile.

Rusko-japanski rat i reakcije hrvatske javnosti

Spor između Rusije i Japana koji je kasnije prerastao u otvoreni sukob, izazvao je veliku pozornost u hrvatskoj javnosti. O događajima u tom periodu pisao sam na temelju podataka što sam ih prikupio analizirajući izdanja *Obzora* u razdoblju od veljača do srpnja 1904. godine. Kako nisam koristio druge novine kao paralelni izvor, teško je reći koliko je

¹ "Rusko - japanski rat", *Obzor*, br. XXXI., 9. veljače 1904.

slika što ju dobivamo čitajući *Obzor*, u skladu s tada stvarnom situacijom. Međutim, valja reći kako dobivamo dosta široku lepezu podataka koja omogućava stvaranje nekih općenitih zaključaka vezanih uz reakcije hrvatske javnosti na Rusko-japanski rat.

Obzor donosi vrlo opširne i detaljne podatke o zbivanjima vezanim uz taj sukob. Mahom su to opisi dnevnih ratnih akcija, vijesti o napredovanjima ruske i japanske vojske, odnosima snaga na ratištu, ishodima pojedinih bitaka, ratnoj tehnici, troškovima ratovanja, vijesti o žrtvama i druge informacije.

Umjesto prepričavanja kronološkog tijeka zbivanja a na temelju podataka datih u *Obzoru*, pažnju u ovom radu posvetit ću uglavnom reakcijama u hrvatskoj javnosti na Rusko-japanski rat te prije svega načinu na koji novine, posebice *Obzor*, pišu o tim, tada vrlo aktualnim zbivanjima.

Obzor u jednom od članaka daje naslutiti na koji će način izvještavati o tom ratu i na čijoj će, prije svega, biti strani: "I mi s najvećom pozornošću pratimo razvoj događaja u žutim vodama, stojeći sa svojim simpatijama na strani Rusije ne samo kao članovi bijelog plemena, nego i kao braća velikog ruskog naroda, koji je ponovno odredjen, da se bori za evropsku civilizaciju i kulturu."²

Neupitne su simpatije što ih Rusi kao "braća Slaveni", po *Obzorovim* izvještajima, uživaju u Hrvatskoj. Isto tako, *Obzor* vrlo jasno u svojim člancima daje poruku da je na strani Rusa. Tako u kritici izvora navodi kako japanski izvori uglavnom donose vijesti o uspjesima i velikim pobjedama Japanaca, a sve u svrhu kako bi se "u Europi stvorila iluzija o sjajnoj sposobnosti japanske vojske..."³ Nasuprot tome, ističe se objektivnost ruskih vijesti. U tom pogledu, *Obzor* koji kritizira subjektivnost japanskih izvora, sam donosi vrlo subjektivne stavove o Rusima i izražava neupitnu naklonost prema njima.

Po informacijama iz članaka, neupitna je i potpora široke hrvatske javnosti Rusima. U zadarskom *Narodnom listu* izašla je vijest da je dr. Ante Trumbić, predsjednik Kluba Stranke prava, poslao 20 kruna kao prilog za ranjene Ruse u ratu s Japanom. Tom prilikom objavljen je i govor Ante Trumbića u kojem on poziva na opću podršku Rusima. Ovdje donosim samo završni dio tog njegovog govora:

"Rusi su nam braća po krvi, a to će svaki Hrvat kao i svaki Slaven osjetiti najjače sada, kada Rusi ljevaju krv, kad se lomnjava topova ori na skrajnjem istoku Azije, koja, i ako ju ne čujemo našim ušima, odjekuje u našim srcima... Rusi su išli u nove krajeve da puste krajeve, u kojima skoro čovjek ne stanuje privedu kulturi, da otvore nove puteve napredku duševnom i materijalnom celoga čovječanstva... Preko svoje volje, pored svoje blage i miroljubive slavenske ćudi, prisiljen je, da se maši za oružje, na obranu svog imena i imovine. Što bi bilo od evropskog juga, posebice od nas Hrvata, kad bi Rusija u ovom ratu podlegla i oslabila?... Stoga kao Hrvat i kao Slaven iz dubine moje duše kličem: Pomozi Bože Rusima! Želio bih, da se za ovim primjerom povedu svi Hrvati, da sitnim, ali bratskim milodarima pokažemo Rusima i ostalom svijetu, za kim naše srce bije..."⁴

Ovaj citat potvrđuje da je potpora velikog dijela hrvatske javnosti na strani Rusa. Štoviše, njihovim akcijama daje se stanoviti legitimitet te se obrana Rusije dovodi u usku vezu s obranom i zaštitom svih južnih Slavena, a tako i Hrvata. U tom pogledu navodi se kako je "čitava Dalmacija prožeta simpatijama prema bratskom narodu i vjerom u konačnu pobjedu ruskog oružja."⁵

² "Rusko - japanski rat", *Obzor*, XXXII., 10. veljače 1904.

³ "Rusko - japanski rat", *Obzor*, XXXVI., 15. veljače 1904.

⁴ "Za braću Ruse", *Obzor*, XL., 19. veljače 1904.

⁵ Ibid.

O širokoj potpori Rusima svjedoči činjenica da se i studenti uključuju u iskazivanje simpatija. Tako *Obzor* od 26. veljače 1904. donosi vijest kako su povodom ruske pobjede u Port Arthuru brojni slavenski đaci, među kojima Česi, Hrvati, Srbi, Rusini i dr., pred ruskim veleposlanstvom u Beču, klicali Rusiji, ruskoj mornarici i vojsci.

Na stranicama *Obzora* nadalje se ističe kako je “radostan i utješljiv pojav, što su simpatije celoga hrvatskog naroda upravo jednodušno na strani ruskog naroda. Ideja slavenske solidarnosti, koja, ako i polako, poprima ipak sve konkretnije oblike, sve se više shvaća i širi u našem narodnom društvu...”⁶

Ističe se kako “sve hrvatske narodne novine prate tok događaja vrućim srcem za rusku i slavensku stvar, a pučki listovi donošaju narodne pjesme u slavu Rusije.”⁷

Obzor kao službeno glasilo Hrvatske stranke prava, kroz pitanje potpore Rusima proteže i vlastiti sukob i neslaganje s politikom i stavovima Hrvatske čiste stranke prava Josipa Franka. To potvrđuje sljedeći komentar iz *Obzora*: “Istina, i među nama ima tudjinskih izmećara, koji pod firmom hrvatstva čine usluge našim ‘prijateljima’, zagrijavajući se čak za Japance, ali taj je izmećarski skup naišao na vlastitom čitateljstvu na takav otpor, da je administracija *Hrvatskog Prava* smatrala probitačnim modificirati ‘načela’ čiste redakcije i svečano se odreći stranačkog svoga, frankovštinom prožetog, dvorskog ludjaka, Zyra Xapule...”⁸

O toj činjenici svjedoči i praksa da *Obzor* često kritizira pisanje *Hrvatskog Prava*, glasila Hrvatske čiste stranke prava, te stavove o Rusima koji se tu iznose. Dapače, *Hrvatsko Pravo* se otvoreno ocjenjuje kao antirusko glasilo. U tom pogledu donosim citat o reakciji *Obzora* na članak “Prigovori starčevićanskoj politici” koji je objavljen u *Hrvatskom Pravu* 3. ožujka 1904.

“A *Hrvatsko Pravo*? Stalo uz bok židovsko-njemačko-magjarskoj štampi, a proti Rusiji i slavenstvu. Držanje *Hrvatskog Prava* u izvještivanju Rusko-japanskog rata otvorilo je oči ljudima i oni su osudili čiste politikane. Čitaonice i pretplatnici vraćaju *Hrvatsko Pravo*, najbolji pristaše kao požrtvovni Relja iz Arbanasa ostavljaju stranku, a *Hrvatsko Pravo* prisiljeno je, da obustavi svoje sramotno pisanje. Ovo je dokazalo, da istodobno s khuenovštinom izmiče tlo i drugom narodnom zlu - frankovštini.”⁹

Ide se do te mjere da se *Hrvatsko Pravo* naziva “Pepikinim Pravom”, a u pogledu eventualnog prestanka pisanja protiv Rusa, *Obzor* daje komentar kako “čisti” vuk dlaku mije-nja, ali čudi nikada.

Obzor uz to donosi i neku vrstu samopropagande ističući kako ruske novine izrazito pozitivno pišu o *Obzoru* i ovdašnjem izvještavanju o Rusko-japanskom ratu.

Neupitna je potpora Hrvatske stranke prava ruskoj politici. Tako se u članku “Hrvati za Ruse” od 14. ožujka donosi brzoglasni izvještaj odbora te stranke što ga čine Marijan Derenčin, August Harambašić i Grga Tuškan, ruskom poslaniku grofu Kapnistu u Beču. Tu se još jednom ističe kako su Rusi bratski narod, kako im je rat silom nametnut te da uživaju najsrdačnije simpatije hrvatskog naroda.

O pisanju *Hrvatskog Prava* kako donosi objektivne izvještaje o Rusko-japanskom ratu, *Obzor* odgovara kako se “ova objektivnost sastoji u vjernom prevadjanju slavožderskih i tendencioznih *Zeitovih* izvještaja.”¹⁰

⁶ “Rusija i Slaveni”, *Obzor*, IL., 1. ožujka 1904.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid.

⁹ “Politički stečaj”, *Obzor*, LII., 4. ožujka 1904.

¹⁰ “Ruski Regierungsbote u *Hrvatskom Pravu*”, *Obzor*, LX., 14. ožujka 1904.

Ista sudbina kao bečki *Zeit* stiže i zagrebačko *Hrvatsko Pravo* koje mnogi kao “Japan-sko Pravo” vraćaju, a mnoge ga hrvatske čitaonice, po pisanju *Obzora*, izbacuju zbog nje-govog neslavenskog pisanja.

Spomenuo sam već kako su studenti u Beču, među njima i Hrvati, slavili rusku pobjedu u jednom od sukoba pred Port Arthurom. U tom pravcu *Obzor* donosi vijesti kako su hrvat-ski i srpski sveučilištarci izašli na ulice da izraze potporu Rusima. Po izvještaju u *Obzoru*, Josip Frank je, kako bi to spriječio, pokušao okupiti mase pod parolom “Protiv Srba”, a u čemu nije uspio. Frankovce se naziva japanskom družbom, podrugljivo se navodi kako se ne smiju i ne mogu otvoreno pokazati u javnosti jer su preslabi, a to, između ostalog, potvrđuje i taj propali pokušaj demonstracija: “U čistima nemamo gledat političkog protiv-nika, nego jedan pojav društvene bolesti i pokvarenosti, koji je upravo naručen, da pokuša raztrovati i oslabiti naš narodni organizam iznutra.”¹¹

Obzor u kategoriju onih koji su protiv izražavanja simpatija Rusima svrstava i socijal-demokrate koji Rusiju nazivaju despotskom državom. Činjenica pak, da se *Hrvatsko Pravo* izbacuje iz čitaonica i gubi pretplatnike, uspoređuje se s Japancima koje nazivaju žutom im braćom. Kaže se da pomno kriju svoje ratne gubitke i lažu o pobjedama. Na kraju tog izvještaja *Obzor* upotrebljava sarkastičan izraz “Živili blizanci!”¹²

Obzor od 19. ožujka izvještava o napadima na Frankovu kuću koju nazivaju “japanski konzulat”. Josipu Franku su vikali kako je izmećarski vođa i japanski general.

Uz te događaje vezane su i demonstracije hrvatskog i srpskog dječastva protiv Franka i *Hrvatskog Prava*. “U oči ovih divljačtva združeno hrvatsko napredno i srbsko dječastvo proglašuje starčevićansku mladost i njezina udruženja difamiranima i prekida s njom svaki kolegijalni i društveni odnošaj.”¹³

U svojim negativnim izvještajima o Franku, *Obzor* ide i korak dalje navodeći kako je Frank postao nervozniji otkako je Khuen otišao, a “Stari”, kako naziva Starčevića, umro.

U vezi događaja s Frankom reagirao je i zadarski *Narodni List* koji ističe kako su svi ti događaji kompromitirali hrvatsko ime te da se pred općim narodnim interesima osobni i stranački moraju pritajiti.

Obzor kritizira i reakciju Hrvatske seljačke stranke i Stjepana Radića koji mladeži u vezi s posljednjim događajima s frankovcima “na temelju vlastite fantazije predbacuje, da je pogazila princip demokracije.”¹⁴ Naprotiv, *Obzor* staje u obranu mladeži te ističe kako pomaže svakom tko sudjeluje u narodnom radu.

Nekoliko dana traju polemike između *Obzora* i *Hrvatskog Prava* gdje *Obzor* pod naslovom “Frankovska mafija” donosi vijesti o napadima i tučnjavama od strane Frankovih pri-staša, dok *Hrvatsko Pravo* tvrdi kako su to sve *Obzorove* izmišljotine.

Na jednom skupu u Samoboru, početkom travnja, frankovac Miletić navodno je sve one koji su “obzoraši” i “slavosrbi” nazvao plavim “magjaronima” te je na taj način lažima i klevetama zavodio i huškao narod.

Komentirajući opet te događaje od 10. ožujka u Samoboru i nereda koji su pritom izbi-li, *Obzor* navodi kako je konačno vidljivo da su “čisti protivnici pučkih skupština, čime čine velike usluge magjaronima.”¹⁵

---

¹¹ “Jučerašnji događaji”, *Obzor*, LXIV., 18. ožujka 1904.

¹² Ibid.

¹³ *Obzor*, LXV., 19. ožujka 1904.

¹⁴ “Hrvatska seljačka stranka”, *Obzor*, LXXVI., 2. travnja 1904.

¹⁵ *Obzor*, LXXXVI., 15. travnja 1904.

“Divljaštva i škandali, što ih frankovština izazivlje na pučkim skupštinama, pretvarajući narodne ustavne škole u razbojišta, dobro su došli elementima, kojima je ustavno i narodno osvješćivanje širokih slojeva hrvatskog naroda počelo otimati tlo ispod nogu.”¹⁶

Od strane *Obzora* iznosi se optužba da khuenovci koriste “frankovluk ili čisto starčevićanstvo”¹⁷ kao oružje protiv oporbe (Hrvatske stranke prava), a argument u prilog toj tvrdnji jest činjenica što se škandali na skupštinama zbivaju samo na mjestima gdje oporba uživa neupitnu potporu.

I tijekom svibnja nastavlja se širom Hrvatske manifestacije u znak potpore Rusima. Tako su se na području Dubrovnika u pravoslavnim crkvama održavale mise za pobjedu Rusu u ratu.

Kroz pitanje potpore Rusima provlači se i pitanje odnosa Hrvata i Srba. Tako se posebno naglašava kako su na već spomenutim misama bili prisutni i Hrvati i Srbi, a članak završava željom da “i dani kušnje bratskoga nam naroda još bolje zbliže i izmire kroz decenije zavadjenu braću, Hrvate i Srbe širom celoga Balkana!”¹⁸ Ovaj stav potvrđuje i kasnije stvaranje Hrvatsko-srpske koalicije, u kojoj su od hrvatskih stranaka bili pravaši i narodnjaci ujedinjeni u Hrvatsku stranku, privremeno socijaldemokrati, a od srpskih stranaka “samostalci” i “radikali”. Protiv te koalicije bile su Hrvatska pučka seljačka stranka, Čista stranka prava Josipa Franka i mađaroni.

Sukob “obzoraša” i “frankovaca” nastavio se i oko pitanja osnutka novog katoličkog lista *Hrvatstvo* protiv kojeg je *Obzor* ustao, a podršku osnivanju i objavljivanju dalo *Hrvatsko Pravo*. *Obzor* ističe kako Frank daje potporu *Hrvatstvu* iz razloga što će dobiti pomoćnike za svoje protusrpsko nastojanje.

U *Obzoru* od 21. svibnja izašao je članak pod naslovom “Rat”, gdje se daje njihovo viđenje protekla tri i pol mjeseca ratovanja. Neupitna je potpora, naklonost i veličanje što ga Rusi uživaju na stranicama *Obzora*. U prilog toga ide i zaključak tog preglednog članka.

“I kako svaka pravedna stvar mora pobijediti, tako će i taj rat na dalekom istoku uzrokovati, da će se pred velikom Rusijom morati pokloniti naduti sinovi Albiona. Kad već rat voditi mora, Rusija će ga izvesti onako, kako joj to dolikuje: silno i dostojno. I kad dodje do mira, kad se odnošaji konsolidiraju, pa kad velika Rusija uredi svoju kuću i provede prave slobodne uredbe, pokazat će celomu svijetu, kako se ustavnost ima shvaćati i provesti. Domovina Dostojevskog, Turgenjeva, Tolstoja, Gorkoga, majka nas svih Slavena, ona je luč slavenske kulture koja ne pozna podređivanja i narodnog izsisavanja, nego slobodni razvitak svakog naroda.”¹⁹

U istom broju tiskana je i pjesma J. Stojanovića (Vinkovci, 18. svibnja 1904.) pod naslovom *Ruskim junacima*. Donosim zadnju strofu te pjesme:

“...Vječni Otče tvojih ljudi
Rusiju nam, brani dragu,
Slavsku braću složi svudi,
Da odole svakom vragu.”²⁰

U negativnom izražavanju prema već spomenutom *Hrvatstvu*, na stranicama *Obzora* ističe se kako je činjenica da zagovornici *Hrvatstva* čitaju *Obzor*, ali da je jedini način da

¹⁶ “Čisti u akciji”, *Obzor*, LXXXVIII., 18. travnja 1904.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ “Dalmatinski iskazi za Ruse”, *Obzor*, CII., 4. svibnja 1904.

¹⁹ “Rat”, *Obzor*, CXVI., 21. svibnja 1904.

²⁰ Ibid.

nešto iz toga nauče tek studiranje istog. Na taj način došli bi do zaključka kako nisu potrebni te, isto tako, da su i suvišni u društvu hrvatskih novinskih izdanja.

Osim tih referenci na izdanja *Hrvatstva*, u izdanjima *Obzora* tijekom lipnja i srpnja nema konkretnih podataka o odnosima između “frankovaca” s jedne i “obzoraša” s druge strane. Nema ni podataka koji bi upućivali na eventualnu podijeljenost u javnosti, odnosno konkretnih akcija koje bi *Obzor* ocijenio kao antiruske, kao što je to bio slučaj ranije (Frankove demonstracije protiv Srba kako bi se spriječila potpora Rusima, događanja u Samoboru i dr.).

Od članaka, nailazimo samo na one, ali u puno manjoj mjeri nego ranije, koji idu u smjeru izjava simpatija za Ruse. Kao valjano objašnjenje možda se može navesti činjenica kako u tom razdoblju hrvatska politička javnost uvelike raspravlja oko pitanja financijske nagodbe s Ugarskom. Taj problem, koji se izravno odnosi na rješavanje jednog vrlo bitnog pitanja hrvatske unutarnje politike, logično da je potisnuo u drugi plan pitanje Rusko-japanskog rata i žustre polemike o tom pitanju kako na stranicama *Obzora*, tako i *Hrvatskog Prava*. Međutim, valja istaknuti kako je i u tom razdoblju *Obzor* ostao vrlo dosljedan te na prijašnjoj razini izvještavanja o Rusko-japanskom ratu, u smislu donošenja opširnih izvještaja o svakodnevnim zbivanjima na bojištima, često i s kartografskim prikazima.

Zanimljivo je, međutim, kako *Obzor* onda piše i o samoj završnici Rusko-japanskog rata, posljedicama mira sklopljenog u Portsmouthu za Ruse i Japance, kao i o novouspostavljenim odnosima snaga. O glavnim odredbama tog mira nešto je više riječi bilo na samom početku rada, tako da ćemo sada pažnju posvetiti uglavnom viđenju tih zbivanja na stranicama *Obzora* u prvim danima rujna 1905. godine.

Tu nailazimo na vijesti o pregovorima oko sklapanja primirja između Rusije i Japana. Naglašava se mišljenje kako će završetak rata pridonijeti orijentaciji Rusije na unutarnje stvari, tako da se vjeruje u preporod Rusije u modernom smislu.

Zanimljivo je kako se u *Obzoru* gleda na moguće posljedice sklapanja mira i tim mirom novouređeni odnos snaga. “Kako li će ovaj mir pako djelovati na međunarodni položaj? Jedno je sigurno: Dalnjemu prodiranju bijele rase na Istok učinjen je kraj. Japan se je pokazao kao moćna protuteža Zapadu. On će po svoj prilici biti primljen u koncertn velevlasti. Hoće li Rusija sada opet nadovezati na stariju jednu osnovu svoje politike i staviti se u prijateljski savez sa žutom rasom, te još suzdržati tako od prodiranja na zapad? Hoće li sada ruska diplomacija biti na visini svoje zadaće. Da novu situaciju u Aziji i Evropi izradi u korist sebe, ali i slavenstvu i napredku?”²¹

Nadalje postavljaju se pitanja vezana uz gubitke što će ih Rusija imati nakon ovog rata. Ističe se kako se znalo da će Rusija i dalje ostati velevlast, da će svojim bogatstvom nadoknaditi materijalne gubitke, “ali prevarismo se u očekivanju, da će ona slomiti spram sebe patuljka, koji je onako smiono ustao proti njoj. Nade su nas naše prevarile, dok nas nisu posve ostavile, pa zato radostno pozdravismo mir; a naša se radost povećala, kad saznadosmo, da je sklopljen mir, koji se označuje častnim.”²²

Iz pisanja francuskog *Le Tempsa* *Obzor* preuzima vijesti kako svi ruski listovi ne primaju s veseljem vijesti o miru. Po istom listu Suvorin je u *Novom Vremenu* pisao da je “mir nesreća za narod ruski...”²³ U tom pogledu donosi se komentar kako izgleda da je “proglas rata bio narodna nesreća za Rusiju. Uvjeti mira čuvaju ugled Rusije... Japanske pobjede

---

²¹ “Mir”, *Obzor*, br. 201., 1. rujna 1905.

²² “Japan i Tih ocean”, *Obzor*, 203., 3. rujna 1905.

²³ “Mir”, *Obzor*, 204., 5. rujna 1905.

su Rusiju spasile od politike, koja je donekle pustolovna, a ostavili su netaknutu budućnost Rusije i njenu moć u Evropi...”²⁴

Obzor donosi vijest o napadu Japanaca na rusku vojsku nakon što je mir već bio dogovoren. Evo kako se to komentira u *Obzoru*, a ide u prilog činjenici da su simpatije, unatoč evidentnom porazu, neupitno i dalje na strani Rusa:

“Kako da se raztumači to uzaludno prolijevanje krvi?... Japanska “kultura” prikazuje se zbilja u čudnom svjetlu. Iz zasjede navalili su Japanci na Port Arthur u prvoj noći boja, iz zasjede hoće da završe rat. Tu se jasnije nego igdje vidi duboka istina o razlici dvih rasa. Što kraj toga znači hvaljena čednost Japanaca? Znači samo kukavštinu napadača iz zasjede...”²⁵

Nadalje, *Obzor* donosi reakcije iz Rusije na sklopljeni mir. Navodi se kako se mir tamo “dojmio vrlo ugodno.”²⁶ Naglašava se činjenica kako je Mandžurija trebala biti bogata i moderna kolonija Ruskog Carstva. Ostaje činjenica da su milijuni uloženi tamo u razne investicije (željeznica, luke) izgubljeni, te da je to “faktični gubitak, koji će Rusija najviše osjećati. Prestiž vojnički i moralni igra danas poslije sklopljenja mira tek sekundarnu ulogu, jer je danas jasno, da je Rusija još uvijek netaknuta u svojoj snazi...”²⁷

O stvarnom stavu prema potpisanom miru i njegovim posljedicama rječito svjedoči dio iz članka “Mir i balkanski narodi”. Riječ je o jednom dopisu iz Sofije.

“Neuspjesi, koje je Rusija doživjela, morali su učiniti na slavenska srca bolni dojam... Ovi su se porazi njima pričinjali naprosto neuspjesima s veličinom Rusije, oni su križali njihove uobičajene pojmove, oni su ih vriedjali i bolili. Tu je govorilo čuvstvo narodne duše, a ne razum. Ni jedan od tih naroda nije ni za čas mogao u svojoj duši dozvoliti mogućnost, da će se Rusija priznati pobjedjenom. Kao naravna posljedica ove vjere, raslo je kod južnih Slavena uvjerenje, da se ima rat voditi barem do prve veće pobjede, koja bi izbrisala jadan utisak prijašnjih neuspjeha. Za sudbinu onih Slavena, koji su imali zgrade opažati za vrijeme rata osjećaje i raspoloženja okružujućih Muslimana nije bilo ni malo svejedno, hoće li Rusija izaći iz rata samo bez poniženja (plaćanje ratne odštete) ili kao pobjednik. Ovaj moralni moment se ne može ignorovati i ovo ne će ostati bez utjecaja na buduće međunarodne odnose Rusije, a naročito na Balkanu.”²⁸

Zaključak

Za izradu ovog rada koristio sam, prije svega, novine *Obzor* i to u periodu od veljače do srpnja 1904. godine. Spomenuo sam već kako je Rusko-japanski rat pobudio veliku pozornost u hrvatskoj, prije svega, političkoj javnosti. U tom pogledu *Obzor*, kao glavno glasilo Hrvatske stranke prava, donosi svakodnevno opširne članke o aktualnim zbivanjima vezanim uz Rusko-japanski rat. Kako bih na neki način demonstrirao koliku je važnost taj sukob imao u svakodnevnim izdanjima *Obzora*, pokušao sam napraviti tabelarni prikaz u kojem sam usporedio broj izdanja *Obzora* u kojima se tema Rusko-japanskog rata pojavljuje na naslovnoj stranici, s ukupnim brojem izdanja za pojedini mjesec.

²⁴ Ibid.

²⁵ “Mir”, *Obzor*, 205., 6. rujna 1905.

²⁶ “Mir”, *Obzor*, 207., 8. rujna 1905.

²⁷ Ibid.

²⁸ “Mir i balkanski narodi”, *Obzor*, 212., 15. rujna 1905.

mjesec 1904. godine	datum i redni broj <i>Obzora</i> u kojem je Rusko-japanski rat na naslovnici	broj izdanja s R.-j. ratom na naslovnici	ukupno izdanja	odnos u %
ožujak	I./49, III./51, IV./52, V./53, X./57, XII./59, XIV./60, XV./61, XVI./62, XVII./63, XVIII./64, XIX./65, XXI./66, XXII./67, XXIII./68, XXVI./70, XXVIII./7, XXIX./72, XXX./73, XXXI./74	20	26	77%
travanj	I./75, II./76, VI./78, IX./81, XII./83, XV./8, XVIII./88, XIX./89, XXIX./98, XXX./99	10	24	42%
svibanj	II./100, IV./102, VI./104, VII./105, IX./106, XI./108, XX./115, XXVI./119, XXXI./123	9	24	37.5%
lipanj	III./125, VI./127, XIV./134, XVII./137, XX./139, XXII./141, XXIV./143	7	23	30%
srpanj	II./149, IV./150, VIII./154, IX./155, XII./157, XIII./158, XIV./159, XV./160, XIX./163, XX./164, XXV./168, XXVI./169, XXVII./170, XXVIII./171	14	26	54%
ožujak - srpanj	—	60	123	49%

U ovom radu nisam išao u smjeru preporučavanja kronološkog tijeka zbivanja u Rusko-japanskom ratu. Naprotiv, pokušao sam u kratkim crtama prikazati na kakav su odjek ta događanja naišla u hrvatskoj javnosti, te koje su stavove zauzele tada vodeće stranke u hrvatskom političkom životu. U tom pogledu nameće se nekoliko glavnih zaključaka.

Rusko-japanski rat u *Obzoru* je iskorišten kao dobra prilika za polemiziranje s političkim protivnicima. Vidjeli smo tako da se često piše o Čistoj stranci prava Josipa Franka i o njihovom glasilu *Hrvatsko Pravo*. Mahom su to negativne konstatacije u kojima se franjkovci ocjenjuju kao protivnici Rusa i zagovaratelji politike Japana. To dolazi do još većeg izražaja, budući da je *Obzor* neupitno na strani Rusa, a o čemu smo već govorili i u samom uvodu. U tom pogledu se kroz pitanje potpore ili nepotpore Rusima nameće u *Obzoru* etiketa pravog hrvatstva onima koji su na strani Rusa.

Narodne skupštine koje su održavane diljem Hrvatske, akcije hrvatskih studenata u znak potpore Rusima, mise i molitve koje su održavane po crkvama, uistinu svjedoče o pozitivnom stavu hrvatske javnosti prema Rusima i potpore ne bi li Rusi u tom ratu i pobijedili. To je vidljivo i po izrazima koji se u tom pogledu koriste. Tako se Rusi nazivaju braća Slaveni, daje im se uloga zaštitnika svih južnih Slavena, a tako i Hrvata. Rusi su ti koji su u tom ratu prisiljeni braniti se, štoviše, njihovo širenje na istok bilo je u svrhu širenja kulture i civiliziranog načina života.

Nadalje, kroz pitanje odnosa prema Rusima, provlači se i pitanje odnosa između Hrvata i Srba. U tom pogledu *Obzor* također promiče stavove Hrvatske stranke prava koja je za postizanje dogovora u spornim pitanjima vezanim uz Srbe u Hrvatskoj. Upravo je zajednička potpora Rusima u ratu to što treba potaknuti Hrvate i Srbe na zajedništvo i svladavanje postojećih nesuglasica. Kako se stvari u tom pogledu pozitivno razvijaju, *Obzor* nastoji

pokazati vijestima prema kojim su Hrvati zajedno sa Srbima sudjelovali na misama i molitvama u pravoslavnim crkvama u znak potpore Rusima.

Kada je pak riječ o pisanju *Obzora* vezano uz događaje oko sklapanja mira i završetka Rusko-japanskog rata, nameće se nekoliko zaključaka. Naglašava se, prije svega, kako je do samog kraja rata vladalo uvjerenje kako će Rusija iz tog rata izaći kao pobjednik. Dapače, nije se, unatoč brojnim ruskim porazima, uzimala u obzir realna mogućnost o Japancima kao pobjednicima. Kad je bilo jasno da Rusija gubi rat, na kraju krajeva, kad je mir i sklopljen, i dalje se nastoji ostati na tragu ranije iskazivanih simpatija za Ruse. Tako se može, iz ranije u tekstu navedenih citata, između ostalog vidjeti stajalište kako je potpisani mir za Rusiju časan, kako je Rusija i dalje ostala velesila te kako će materijalne gubitke brzo nadoknaditi svojim bogatstvom. Što se pak pisanja o Japancima kao pobjednicima tiče, i dalje je zadržana određena doza negativnosti u tim izvještajima. To se posebno vidi u citatima gdje se polemizira o odnosima bijele i žute rase. Nadalje se japanska kultura stavlja pod upitnik, a oni sami kao što smo i u tekstu vidjeli, označeni su kao kukavice, te napadači iz zasjede. Time se, na neki način, vjerojatno pokušavaju umanjiti uspjesi što su ih Japanci, bez sumnje, u tom ratu postigli.

Na kraju valja reći kako *Obzor* omogućuje da se na temelju neposrednog izvora stekne uvid u reakcije, kako šire hrvatske javnosti, tako i užeg političkog kruga, na zbivanja veza na uz Rusko-japanski rat. Budući da uz *Obzor* nije korišten neki drugi izvor za usporedbu, primjerice *Hrvatsko Pravo* ili *Hrvatstvo* o kojima konkretno *Obzor* vrlo negativno piše, valja na ovaj način stvorenu sliku uzeti s određenom rezervom i ostaviti prostor za moguće drugačije poglede na problematiku vezanu uz reakcije i odnose u hrvatskoj javnosti u kontekstu Rusko-japanskog rata 1904. godine, te okolnostima sklapanja mira početkom rujna 1905. godine.

Izvori i literatura

Kronika XX. stoljeća: događaji i ličnosti, Mladinska knjiga Zagreb, Zagreb, 1994.

Povijest svijeta: od početka do danas, Naprijed, Zagreb, 1976.

Obzor, veljača - srpanj 1904. godine

Obzor, rujan 1905. godine

The illustrated history of the twentieth century, Kingsnorth Industrial Estate: Grange Books,

Velika ilustrirana povijest svijeta sv. 15 (1850 - 1918), Otokar Keršovani, Rijeka, 1978.

Hladni rat: (ne)definicija, početak, interpretacije, percepcije i identifikacije, povezanost unutarnje i vanjske politike

I. Uvod

Hladni rat je u najjednostavnijem objašnjenju fenomen druge polovice 20. stoljeća. Ukoliko ga se želi lapidarno opisati, većinom se to svede na stereotip da je bio oblik nenaoružane borbe između Istoka i Zapada. Ali, problem je, naravno, puno složeniji nego što ga se obično percipira. Kroz ovaj članak pokušat ću dublje proanalizirati taj fenomen. Osvrnut ću se na pet problema vezanih uz hladnoratovsku tematiku, u razdoblju neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata:

- 1) definiciju Hladnog rata
- 2) određivanje početka Hladnog rata
- 3) interpretaciju zapadne historiografije o uzrocima Hladnog rata
- 4) percepcije i identifikacije suvremenika
- 5) povezanost unutarnje i vanjske politike u sovjetskom, odnosno američkom slučaju

2. (Ne)mogućnost dosezanja definicije Hladnog rata

U historiografiji ne postoji unificirana percepcija Hladnoga rata, na osnovi čije monolitnosti bi bilo moguće doseći općeprihvaćeni konsenzus oko svih postavljenih pitanja. To je razlogom zašto se ne mogu jednoznačno petrificirati parametri na temelju kojih bi se mogao definirati pojam Hladnoga rata. Na pitanja vezana uz hladnoratovsku tematiku, npr. kada je započeo, ili koji su mu uzroci, postoji pluralitet odgovora.

Napredak historijske znanosti ovisi o akumulaciji novih izvora i o promjeni perspektive iz koje se rekonstruira prošla zbilja.¹ Objavljivanje novih dokumenata uvelike je pomoglo da se na cijeli kompleks hladnoratovskih zbivanja gleda iz drugačije perspektive.² Usprkos tome, analitičari Hladnog rata oblikovali su o njemu mnoge stavove u historiografiji, a mnoge je interpretacije utjecala i politička pripadnost pojedinog povjesničara.³ Iako se stalno pojavljuje sve više novih dokumenata, nesuglasice i razilaženja povjesničara u mišljenjima još uvijek nisu nestala.

¹ Gross, 2001, 379.

² Walker, 1984, 322.

³ Painter, 2002, 12.

Rasprave oko periodizacije neke epohe, kao i promjene perspektiva kroz koje se razmatraju određena razdoblja u prošlosti, karakteristična su obilježja znanstvenog diskursa za bilo koji historiografski problem, a ne samo onaj hladnoratovski. Tako, na primjer, ne postoji jedinstveno mišljenje oko datiranja početka i kraja srednjeg vijeka⁴ ili pak o problematici nacizma i samoga Hitlera, gdje historiografija nudi dva antagonistička stava. Pristalice jednog tvrde da je Hitlerovo doba "izolirana pojava u njemačkoj povijesti", dok njihovi oponenti dokazuju da su njemački ratni ciljevi u oba svjetska rata slični te da među njima postoji kontinuitet.⁵ Sukladno spomenutom i u hladnoratovskoj problematici, o čemu će biti više riječi u nastavku izlaganja, jedno od važnijih pitanja bavi se kontinuitetom Staljinove vanjske politike s onom carske Rusije. Jedni tvrde da je Sovjetski Savez nastavio u svojoj vanjskoj politici težiti sličnim ciljevima kao i diplomacija zadnjih Romanova. Zagovornici dijametralno suprotnog mišljenja inzistiraju na tezi da se Staljin u svojoj vanjskoj politici ravnao isključivo prema principima marksističke ideologije. Ovaj kratki prikaz pojedinih "spornih" pitanja svjetske historiografije pokazuje da nesuglasnost i nemogućnost postizanja konačnih odgovora nije imanentna samo hladnoratovskoj problematici, već da od toga "pati" niz fenomena koje historiografija proučava.

Kao što je već rečeno, historičari u pogledu Hladnog rata ne dijele zajedničku percepciju. Stoga se nameće pitanje je li moguće pružiti univerzalnu definiciju Hladnog rata, koja bi u sebi uključila sve njegove karakteristike.

Radovan Vukadinović definira Hladni rat kao "bipolarni model međunarodnih odnosa" i dodaje da je za taj model "glavna značajka stanje ni rata ni mira". Nadalje ističe kako je bio "ispunjen otvorenim neprijateljstvom, suparništvom i borbom između dvaju suprotnih društveno-političkih i gospodarskih sustava". Vukadinović još zaključuje "da se u takvu modelu međunarodnih odnosa glavni sukob zbivao između dvaju najvećih nositelja polarnih struktura, odnosno između Sovjetskog Saveza i Sjedinjenih Američkih Država".⁶

Drugo koncizno definiranje Hladnog rata nalazi se u jugoslavenskoj *Općoj enciklopediji* gdje se objašnjava da je to bio "... oblik nenaoružane borbe između antagonističkih sila i blokova sila koji se vrši svim sredstvima propagandno-ideoloških pritisaka, i ekonomskim, kulturnim i znanstveno-tehn. sankcijama. Iako je postojao i prije u međunar. odnosima, svoj pravi smisao dobiva tek poslije II svj. rata (u vezi sa statusom Njemačke i Koreje) ili oko procesa oslobađanja kolonijalnih i zavisnih naroda, a vodi se često u svim domenama međunarodnih odnosa ..."⁷

Svaki pokušaj generalizacije nužno vodi do izostavljanja pojedinih detalja koji ne korrespondiraju s unaprijed zacrtanom matricom pomoću koje se nastoji opisati određeni dio prošlosti. Gore navedene definicije jedan su od primjera neuspješnosti generalizacija. Naime, ako je Hladni rat, prema jugoslavenskoj enciklopediji, bio "oblik nenaoružane borbe", kako onda objasniti činjenicu da su se u Korejskom ratu vojno sukobile Sjedinjene Države i Kina, dakle, prema gore navedenoj definiciji, dvije "antagonističke sile" koje su sudionice navodne "nenaoružane borbe"?

Vukadinovićeva tvrdnja da je Hladni rat bio "ispunjen otvorenim neprijateljstvom, suparništvom i borbom između dvaju suprotnih društveno-političkih i gospodarskih susta-

⁴ Vidi, opširnije, Brandt, 1995, 11-12.

⁵ Gross, 2001, 271-273. Autorica ukratko iznosi tvrdnje Friedricha Meineckea i Gerharda Rittera da je nacizam "proizvod diskontinuiteta u njemačkoj povijesti" i da njegove korijene ne treba tražiti u Pruskoj, nego u modernoj europskoj civilizaciji, materijalizmu i masovnoj demokratizaciji koja je potekla iz francuske revolucije. Prema njima Hitlerovi preteče ne bi bili Friedrich Veliki, Bismarck, ili car Wilhelm II, nego npr. Rousseau, Mussolini ili Lenjin.

⁶ Vukadinović, 2001, 161.

⁷ Opća enciklopedija, 1977, 442.

va”, također je manjkava. Ona ne uzima u obzir raskol u socijalističkom bloku između npr. Sovjetskog Saveza i Jugoslavije ili Sovjetskog Saveza i Kine, a također zanemaruje i rat između Vijetnama i Kine.⁸ Već sama konstatacija da je Hladni rat “bipolarni model međunarodnih odnosa”, implicira da su postojala dva monolitna i homogena suparnička bloka. Takvo simplificirano gledanje na dinamiku međunarodnih odnosa ne otkriva svu složenost zbivanja. Ne samo da je u tzv. komunističkom bloku bilo antagonizama, već je i na Zapadu bilo “trzavica”, od kojih je jedna od najupečatljivijih bilo francusko istupanje iz zajedničkih vojnih struktura NATO saveza 1966. godine.⁹

Ni sovjetska diplomacija nije, barem u prvim poslijeratnim godinama, smatrala zapadni blok monolitnim, u smislu da među zapadnim saveznicima postoji konsenzus oko svih pitanja. Sovjetski diplomat Novikov je u rujnu 1946. godine, u svojoj analizi poslijeratne američke vanjske politike, iznio viđenje o različitom pristupu Sjedinjenih Država i Ujedinjenog Kraljevstva oko mediteranskog bazena. Prema njemu, Amerikanci nisu u tom području zainteresirani pomagati Britance. Oni su radije htjeli izvršiti vlastitu penetraciju u taj prostor te njemu susjedni Bliski istok koji obiluje naftom.¹⁰ Novikovova analiza ukazuje nam da za proučavanje Hladnog rata nije dovoljna samo perspektiva istraživača, već je potrebno uzeti u obzir i način na koji su suvremenici percipirali određenu situaciju. Iz određene vremenske distance, pojedine odluke iz prošlosti mogu se činiti dobrim ili lošim, ali one su donesene s obzirom na način kako je onaj tko je imao moć odlučivanja vidio situaciju, što nužno ne mora biti u skladu s historičarevim viđenjem te iste situacije.

O bipolarnoj podjeli svijeta, pogotovo onaj između dvije supersile, djelomično se suprotstavlja i činjenica da je Sovjetski Savez, iako se po vojnoj snazi nalazio na drugom mjestu, daleko zaostajao za Sjedinjenim Državama. Sovjetska moć je uglavnom bila koncentrirana na područjima uz njegove granice, a to su bile Istočna Europa, Srednji istok i sjeveroistočna Azija.¹¹ Za razliku od njega, Sjedinjene Države su kroz mrežu svojih vojnih baza bile prisutne na većem broju strateški važnih mjesta u svijetu.

Jedan od problema u percepciji Hladnog rata jest i onaj u kojem ga se gleda isključivo kroz prizmu američko-sovjetske konfrontacije. Glede toga Painter ističe da je za nov pogled na hladnoratovsku problematiku bitna “međunarodna, a ne nacionalna ili binacionalna perspektiva”. On dalje naglašava kako je Hladni rat “uključivao mnogo više od američko-sovjetskih odnosa; primjerice: političko i gospodarsko nadmetanje među najrazvijenijim kapitalističkim državama, ideološke sukobe unutar i između država te političke, društvene i gospodarske promjene u trećem svijetu”.¹²

Kao što sam pokazao, navedene definicije, kojima je inherentno generaliziranje i simplificiranje, ne mogu opisati pravi karakter Hladnog rata. Može se jedino postaviti pitanje je li uopće moguće iznaći univerzalnu definiciju koja bi odgovorila na pitanje *Što je Hladni rat?*

Hladni rat se može proučavati iz mnogo perspektiva, odnosno može se proučavati mnoštvo problema vezanih uz njega. Ali zbog činjenice da se ne može utvrditi konačan broj tih

⁸ Bio je to prvi rat dviju značajnijih socijalističkih zemalja koji nije bio objašnjavao ideološkim razlozima. Vidi, opširnije, Mihovilović, 1987, 163-168.

⁹ Vidi, kratko o francuskoj vanjskoj politici u 60-im godinama 20. stoljeća, Carpentier-Lebrun, 1999, 280-288. Također, Best, 2003, 271-273. Zanimljivo je spomenuti i grčko formalno istupanje iz NATO saveza, jer je time Grčka protestirala na blagu reakciju NATO-a glede turske invazije na Cipar. O grčkom postupku i općenito o NATO savezu, vidi, Opća enciklopedija, 1979, 691-692.

¹⁰ “The Novikov Report”, 2002, 162. Novikov dalje još navodi kako velike aktivnosti američke ratne flote na istočnom Sredozemlju ne mogu biti u skladu s interesima Britanaca

¹¹ Painter, 2002, 16.

¹² Painter, 2002, 12.

mogućih pogleda, odnosno hladnoratovskih problema, ne može se niti dosegnuti konačna i općevažeća definicija koja bi u sebi obuhvatila cijelu njegovu suštinu.

Svaka perspektiva ne samo da može dati drugo viđenje razvoja događaja na globalnoj razini, već rješenje određenog problema i na mikrohistorijskoj razini može biti u kontradikciji s onim postojećim koji je ranije proizašao iz globalne perspektive.¹³ Dakle, treba imati na umu da definicije imaju tendenciju generaliziranja, što znači da se viđenja određenih problema uglavnom marginaliziraju ili ih se uvrštava u isti kalup s njima suprotnim viđenjima.

Stoga, ne pretendirajući eklektičkim pristupom pronaći jednu univerzalnu definiciju koja bi u sebi obuhvatila sve, radije bih upozorio na neke probleme koji kroz simplifikaciju mogu biti ili izostavljeni ili krivo interpretirani:

1. Bilo koji savez, nevezano da li je temeljen na vojnim, ekonomskim ili nekim drugim osnovama, nije monolitna struktura
2. Hladni rat nije bio isključivo sukob Sovjetskog Saveza i Sjedinjenih Američkih Država
3. Osim utjecaja Hladnog rata na politička zbivanja, treba uzeti u obzir i neke druge njegove aspekte poput gospodarskih, kulturnih ili socioloških
4. Tijekom trajanja Hladnog rata treba uzeti u obzir konjunkturna gibanja u raznim područjima njegova istraživanja
5. Proučavanje Hladnog rata ne smije se zaustaviti samo na makrorazini
6. Ne smiju se prenositi spoznaje o utjecaju Hladnog rata s makrorazine na mikrohistorijsku razinu.

3. Početak Hladnog rata

Općenito se ipak može reći, uz mnoge već navedene ograde, da je na svjetskoj razini Hladni rat obilježio sukob SAD-a i SSSR-a. Tako većina historičara smatra da njegove početke treba tražiti sredinom 40-ih godina 20. stoljeća. Tada su Sovjetski Savez i Sjedinjene Države imale dovoljno vojne moći i ekonomskih resursa upustiti se u dugotrajan sukob koji jedino nije prerastao u otvorenu ratnu konfrontaciju.¹⁴ Pretpostavke za to dogodile su se završetkom Drugog svjetskog rata, kada su Njemačka i Japan prestale biti velike vojne sile u međunarodnim odnosima, što je stvorilo vakuum vojne ravnoteže u Europi i Aziji. Ujedinjeno Kraljevstvo bilo je pred bankrotom i sve teže se nosilo s uspješnim upravljanjem svojim imperijem. Francuska je u ratu bila okupirana, a u poslijeratnom razdoblju prijetilo joj je ispadanje iz kruga velikih sila.¹⁵ Jedna od posljedica Drugog svjetskog rata bila je i kraj europske ere i početak uspona dviju supersila kontinentalnih razmjera - SAD-a i SSSR-a.¹⁶

Prilikom određivanja početka Hladnog rata treba uzeti u obzir da on u svim zemljama nije započeo istovremeno.¹⁷ Autori Levering i Botzenhart Viehe navode da se iz američke

¹³ Paul Connerton iznosi mišljenje da odgovor na pitanje kako ćemo mi sebi predočiti 20. stoljeće ovisi o činjenici kojoj društvenoj grupi pripadamo. Prvo dosta uopćeno tvrdi da će za Europljane ono biti nezamislivo bez uspomena na Prvi svjetski rat. Prema njemu, slike rovova između Engleskog kanala i Švicarske uklesale su se u moderno sjećanje. Poslije pak, u kontradikciji s prije navedenom tvrdnjom, navodi primjer stanovnika jednog sela na jugu Italije. Oni su sredinom tridesetih godina 20. stoljeća bili gotovo potpuno ravnodušni prema Prvom svjetskom ratu, iako je dosta seljana u njemu poginulo ili bilo ranjeno. S druge strane seljani su konstantno njegovali mit o pobunjenicima koji su se sredinom 19. stoljeća borili protiv vlade sa sjevera. Jednostavno, Prvi svjetski rat nije bio ključni dio njihove zajedničke svijesti o prošlosti. Vidi, Connerton, 1989, 20. Na osnovu ovog opravdano je tvrditi da translatiranje percepcije jednog događaja s makrorazine na mikrorazinu, nije uvijek pravi metodološki put u rješavanju problema.

¹⁴ Levering - Botzenhart Viehe, 2002, 2.

¹⁵ Paterson, 1984, 337.

¹⁶ Painter, 2002, 15.

¹⁷ Ibid, 3.

perspektive početak Hladnog rata može smjestiti između rujna 1945. i ožujka 1946. godine. U tom periodu je glavna težnja američke politike alternirala iz traženja dugoročnog sporazuma u odlučnost da zaustavi sovjetsko širenje. Uz već postojeće unilateralne akcije u istočnoeuropskim zemljama, Sovjeti su pritiskom na Iran "prelili čašu" američkog strpljenja.¹⁸

Iz sovjetske perspektive, jedna od mogućnosti za određivanje početka Hladnog rata može se datirati između kolovoza 1946. godine, kada je započela tzv. ždanovština¹⁹ i prvog dijela 1948. godine, kada je ona ušla u svoju kulminaciju.²⁰ Tada se je prema Pechatnovu i Edmondsonu u potpunosti spustila željezna zavjesa.²¹

Radovan Vukadinović, pozivajući se na literaturu, razlikuje pojedine hladnoratovske faze i naglašava da "postoje tri razdoblja toga specifičnog modela međunarodnih odnosa". Između 1944. i 1946. godine stvoreni su temelji za različita shvaćanja među saveznicima, a od 1947. do 1950. "postavljene su glavne doktrine" i "provedeno okupljanje snaga na ekonomskom, ideološkom, vojnom i političkom polju". U trećem razdoblju, od 1950. do 1955. godine dogodila se kulminacija Hladnog rata, da bi nakon toga "počeo gubiti u intenzitetu".²² Pechatnov i Edmondson u sovjetskoj izradbi atomske bombe 1949. i potpisivanju sovjetsko-kineskog sporazuma u veljači 1950. godine vide prekretnicu između "ranog Hladnog rata i njegovog kasnijeg razvoja".²³ Ova posljednja dva pristupa smatram boljima, jer, budući da je Hladni rat dinamičan proces, oni uzimaju u obzir razne faze tijekom njegova trajanja.

Osim navedenih mišljenja oko datiranja početka Hladnog rata u 40-te godine 20. stoljeća, neki povjesničari smatraju da je započeo između 1917. i 1920. godine. U tom vremenskom razdoblju zbile su se prve ideološke, političke i vojne konfrontacije između SSSR-a i Zapada.²⁴

Vidljivo je da se početak Hladnog rata definira ili u doba stvaranja Sovjetskog Saveza ili sredinom 40-ih godina 20. stoljeća. Ako se Hladni rat promatra kao sukob između Zapada i institucionaliziranog komunizma koji je ostvario svoje "utjelovljenje" osnivanjem Sovjetskog Saveza, onda njegov početak treba tražiti u doba boljševičke revolucije. Ukoliko se pak na Hladni rat gleda kao na sukob u kojem je najvažnije obilježje konfrontacija SAD-a i SSSR-a, kao dviju najjačih vojnih sila, onda se njegov početak treba tražiti u 40-im godinama 20. stoljeća.

No, općenito se ne može konkretno definirati godina ili događaj koji bi označio njegov početak. Početak, nevezano smjesti li ga se u 20-e ili 40-e godine 20. stoljeća, treba tražiti u skupu promjena koje označavaju određenu novinu u odnosu na vrijeme prije tih pro-

¹⁸ Levering - Botzenhart Viehe, 2002, 35. U skladu s ovim mišljenjem ide i ono koje naglašava da je američko-sovjetski konflikt na Bliskom istoku, a ne u istočnoj Europi, bio glavni uzrok što su Sjedinjene Države počele provoditi politiku containenta. Gledano iz te perspektive, Staljinova politika prema Turskoj, Iranu i Grčkoj imala je agresivan karakter, za razliku od sovjetske politike prema istočnoj Europi, kojoj je glavni cilj bio osigurati sigurnost sovjetskih granica. Vidi, Walker, 1984, 326.

¹⁹ Ždanovština je historiografski termin koji se odnosi na povećanu propagandnu aktivnost sovjetskih vlasti. Cilj je bio "iskorijeniti divljenje prema zapadnjačkoj kulturi potičući ponos u sovjetsku ideologiju i društveni sustav te navodnu moralnu i kulturnu superiornost nad Zapadom". Postala je otežana distribucija zapadnog tiska. Povećana je kontrola osobnih kontakata sovjetskih građana sa strancima. Ponovno se pogoršao odnos vlasti prema pravoslavnoj crkvi koja je tijekom rata dobila od države neke koncesije. Čak su zabranjeni i brakovi sovjetskih građana sa strancima. Vidi, Pechatnov - Edmondson, 2002, 123.

²⁰ Sovjeti ne samo u potpunosti uveli cenzuru i bilo kakvo objavljivanje zapadnog tiska, već su i počeli ometati emitiranje programa Glasa Amerike i BBC-a na ruskom jeziku. Vidi, ibid, 134.

²¹ Ibid, 134.

²² Vukadinović, 2001, 50.

²³ Pechatnov - Edmondson, 2002, 147.

²⁴ Levering - Botzenhart Viehe, 2002, 2.

mjena. Problem je u tome što one ne nastaju simultano, već često jedna za drugom kroz određeno razdoblje. Stoga se nikako ne smije striktno odrediti jedan datum kao početak neke epohe, ako uzmemo u obzir da je Hladni rat bio jedna epoha. Naprotiv, na njegov se početak treba gledati kao na jedan period tijekom kojega su bile očite promjene, a koje su dovele do stanja različitog onome prije početka tih promjena.

4. Interpretacija zapadne historiografije o uzrocima Hladnog rata

Generalno gledajući, u zapadnoj, posebice američkoj historiografiji, pojavila su se tri različita pravca od kojih svaki iz svoje perspektive gleda na Hladni rat, posebice na njegove početke - tzv. tradicionalisti, revizionisti i postrevizionisti.

4.1. Tradicionalisti

Tradicionalisti su tijekom 50-ih i početkom 60-ih godina 20. stoljeća sovjetsku agresiju i ekspanzionizam smatrali glavnim čimbenikom napetosti u međunarodnim odnosima nakon Drugog svjetskog rata. Jedan dio tadašnje historiografije smatrao je komunističku ideologiju osnovnim generatorom i uzročnikom sovjetske ekspanzionističke politike.²⁵

Istovremeno neki autori marksizam i komunizam nisu držali osnovom sovjetske ekspanzije. U Staljinu nisu vidjeli osobu koja je poticala svjetsku revoluciju, već političara koji je želio ostvariti tradicionalne ruske interese. Stoga se geneza Staljinove prijetnje Zapadu nalazila u imperijalizmu carske Rusije, a ne u marksizmu. Povijesna tradicija nesigurnosti i sumnjičavosti spram Zapada uzrokovala je sovjetsku ekspanziju, a američka politika, temeljena na Wilsonovim principima, utjecala je da SAD reagiraju na način na koji su to učinile.²⁶ Prema njima Hladni rat ne proizlazi toliko iz sudara dviju antagonističkih ideologija, koliko iz sučeljavanja američke političke tradicije i sovjetske želje za sigurnošću, čiji se korijeni mogu pronaći u tradicionalnom ruskom mentalitetu i u boljševičkoj memoriji.²⁷

Mnogi od stavova tradicionalista bili su tada prihvaćeni u širokim krugovima američke javnosti. Posebice je tome bilo uzrok mišljenje velikog dijela američkih građana da Sjedinjene Države gube borbu protiv međunarodnog komunizma. Tome je uvelike pridonijelo i tumačenje jednog dijela tadašnje historiografije da je Roosevelt na Jalti istočnu Europu i Kinu predao Staljinu.²⁸

4.2. Udarac tradicionalistima

Prvi ozbiljniji udarac tradicionalnoj interpretaciji uputio je Gar Alperovitz svojom tvrdnjom da su SAD bacile atomsku bombu na Japan, ne zbog vojnih potreba, već da impresioniraju Sovjete kako bi ovi postali prilagodljiviji u istočnoj Europi. U isto vrijeme David Horowitz je iznio tvrdnje da su SAD započele Hladni rat i da nisu prepoznale kako je cilj većini Staljinovih ekspanzionističkih težnji bio osigurati granice Sovjetskog Saveza.²⁹

---

²⁵ Walker, 1984, 316.

²⁶ Ibid, 317.

²⁷ I noviji autori naglašavaju osjećaj ruske nesigurnosti i inferiornosti vis-a-vis Zapada. Ta dva osjećaja oblikovala su rusku imperijalnu tradiciju, koje se je, prema navedenoj interpretaciji, Staljin smatrao baštinikom. I sam Sovjetski Savez osjetio je intervenciju zapadnih sila između 1918. i 1920. godine. Još recentniji događaj za oblikovanje sovjetskog straha bio je Munchenski sporazum iz 1938. godine. Drugi svjetski rat je konačno pokazao svu ranjivost Sovjetskog Saveza, pogotovo laku mogućnost proboja njegovih granica. Stoga ne začuđuje da su unatoč postignutim ratnim uspjesima, sigurnosni ciljevi bili prioritet u razmišljanjima sovjetskih političara. Vidi, Pechatnov - Edmondson, 2002, 88-89.

²⁸ Walker, 1984, 316.

Sredinom 60-ih godina Arthur M. Schlesinger je iznio svoju tezu o uzrocima Hladnog rata. On je ustvrdio kako je američka obveza prema univerzalizmu, kao i Staljinovo inzi- stiranje na sovjetskoj sferi utjecaja u istočnoj Europi, dovela do Hladnog rata. SSSR i SAD su međusobno pogrešno protumačile poteze jednih prema drugima - Staljin je u američkoj politici prema istočnoj Europi vidio namjeru destabiliziranja sigurnosti Sovjetskog Saveza, dok su SAD pretpostavljale da Sovjeti planiraju ekspanziju u zapadnu Europu. Komunistič- ka ideologija, sovjetski totalitarizam i Staljinova osobna paranoja bili su zapreka poslijerat- noj sovjetsko-američkoj suradnji. Schlesinger je tvrdio da bilo kakav čin američke dobre volje nije mogao prevladati Staljinovu sumnjičavost i promijeniti sovjetsku politike.³⁰ Ovaj njegov dihotomičan pristup zanimljiv je zbog toga što istovremeno i “brani” i “napada” So- vjetski Savez. On ističe da je Hladni rat nastao jer je svaka strana pogrešno interpretirala poteze one druge - dakle krivnja za početak je na obje strane te na taj način, za razliku od dotadašnje historiografske prakse, ipak “brani” SSSR od apsolutne krivnje. No, istovre- menno tvrdi da je nemogućnost postizanja bilo kakve suradnje posljedica sovjetske suštine - dakle, krivnja za nemogućnost normalizacije odnosa je na sovjetskoj strani.

4.3. Revizionisti

Iako se pojavila već i prije, Vijetnamski rat je u mnogome utjecao na razvoj revizioni- stičke misli.³¹ William A. Williams je tvrdio da je agresivna američka ekonomska ekspanzi- ja, potpomognuta snažnom vojnom moći, pokrenula poslijeratne napetosti. On je tvrdio da je glavni pokretač američke vanjske politike u 20. stoljeću želja za prekomorskom eko- nomskom ekspanzijom, jer se time omogućavalo unutarnje blagostanje države. U skladu s tim, SAD su podržavale politiku “otvorenih vrata” po cijelome svijetu, dok Staljin nije želio američku ekonomsku penetraciju u područja koja je smatrao bitnim za sovjetsku si- gurnost.³²

U suprotnosti s tradicionalistima, revizionisti nisu tvrdili da su Sjedinjene Države obram- beno reagirale na sovjetske prijetnje. Za razliku od tradicionalne interpretacije, koja je naglašavala da se američka vanjska politika ravnala prema načelima morala i legaliteta, a u objašnjavanju američkih vanjskopolitičkih odluka zanemarivala ekonomske interese, revizionisti su upravo ekonomskim interesima Sjedinjenih Država pridavali najvažniju ulogu u kreiranju vanjske politike.³³ Također su smatrali da su SAD atomskom diplomacijom i ekonomskim pritiskom htjele potkopati sovjetsku kontrolu istočne Europe, kako bi sebi osigurale mogućnost za ekonomsku ekspanziju u obliku politike “otvorenih vrata”. Rev- izionisti su naglašavali da Staljin nije imao unaprijed smišljen plan za istočnu Europu, već da je postepeno stezao svoj pritisak na istočnoeuropske zemlje kao odgovor na američki pritisak.³⁴

4.4. Postrevizionisti

Postrevizionisti svojim eklektičkim pristupom žele pomiriti tradicionalistički i revizio- nistički pogled. Gaddis se slagao s revizionistima da su Sjedinjene Države ekonomskim pri- tiskom željele izvući neke koncesije od Sovjeta. Ali, istovremeno je tvrdio da su domaće

²⁹ Ibid, 317-318.

³⁰ Walker, 1984, 318-319.

³¹ Ibid, 318.

³² Ibid, 319.

³³ Ibid, 319-320.

³⁴ Ibid, 324-325.

javno mnijenje i stav Kongresa imali daleko veću ulogu u kreiranju Trumanove politike od ekonomskih motiva.³⁵

Paterson je tvrdio da su SAD svojim unaprijed smišljenom ekonomskim pritiskom na SSSR u bitnome pridonijele Hladnom ratu. On u ekonomskom pritisku Sjedinjenih Država ne vidi njihovo nastojanje da time sebi osiguraju uvjete za politiku "otvorenih vrata", već pokušaj utjecanja na sovjetsko ponašanje u istočnoj Europi.³⁶

Sredinom 70-ih Lynn E. Davis je naglašavala da su na američku vanjsku politiku više utjecali principi Atlantske povelje, nego ekonomski motivi. Ali za razliku od realista tvrdi da i Sjedinjene Države snose odgovornost za početak Hladnoga rata, jer su svojim postupcima utjecale na pojačavanje Staljinovog straha i potakle ga na povećanje dominacije u istočnoj Europi.³⁷

Gair Lundestad se složio s revizionistima da je Staljin imao fleksibilnu politiku prema istočnoj Europi, a da su Sjedinjene Države izvršile pritisak na njega. U skladu s realistima nije pridavao ekonomskim interesima ključnu ulogu u kreiranju američke vanjske politike.³⁸

Paterson je pak kasnije tvrdio da je rast sovjetsko-američkih tenzija u poslijeratno vrijeme normalna pojava. Različite potrebe, različite ideologije i diplomatske taktike koje su njihovi lideri upotrebljavali, pospješile su te napetosti. Svaka od zemalja težila je uspostaviti svoju sferu interesa, a u aktivnostima druge strane vidjela je prijetnju i pokušaj destabiliziranja svoje sfere. Paterson je također ustvrdio da se svaki međunarodni sustav temelji na konfliktima, tj. "any international system is conflict-ridden", a razlike u ciljevima i interesima raznih sudionica međunarodnog sustava pospješuju nestabilnost. Paterson jezgrovito zaključuje da "stupanj konflikta može varirati, ali konflikt uvijek postoji".³⁹

5. Percepcije i identifikacije suvremenika

5.I. Obrana ili napad?

S obzirom na dosada izrečene tvrdnje, moj je stav da umjesto traženja krivca treba ispitati način na koji su jedni druge percipirali, jer što se na problem gleda s većom pristranošću, lakše će se naći krivac, a on, po meni, ne postoji jer svaka strana gleda i brani svoje interese. U skladu s time, logičnije je pitanje *Kako jedna strana doživljava poteze druge strane?* Na to se pitanje može dati odgovor, dok se na ono *Tko je kriv?* odgovor ne može dosegnuti. Dakle, treba istražiti kako protagonisti doživljavaju sami sebe, kako doživljavaju drugu stranu i kako doživljavaju međusoban odnos.

Već sam spomenuo Patersonovo mišljenje da je svaka strana u aktivnostima druge vidjela prijetnju. Uz to bih nadodao i Schlesingerov stav da su obje strane krivo protumačile poteze one suprotne. Eklatantan primjer toga je situacija oko Berlina iz 1948. i 1949. godine. Iz sovjetske perspektive blokada je bila legitiman odgovor na unilateralnu odluku Zapada o spajanju svojih triju okupacijskih zona u jednu, stvaranju zapadnonjemačke vlade i uvođenju nove valute. Amerikanci su u globalu vidjeli blokadu kao znak sovjetske težnje za kontrolom berlinskog zapadnog sektora i njihov pokušaj da ga inkorporiraju u sovjetsku okupacijsku zonu.⁴⁰

---

³⁵ Walker, 1984, 323.

³⁶ Ibid, 324.

³⁷ Ibid, 325.

³⁸ Ibid, 325.

³⁹ Vidi, opširnije, Paterson, 1984, 335-337.

⁴⁰ Levering - Botzenhart Viehe, 2002, 54.

Općenito govoreći, američka strana je sebe vidjela u defenzivi i povlačenju pred nalem-tom Sovjetskog Saveza i komunizma, ne samo u istočnoj Europi, Njemačkoj ili Grčkoj, već i u zapadnim, nekomunističkim zemljama, Francuskoj i Italiji. Isti osjećaj američki dužnosnici su dijelili i za Aziju (npr. Vijetnam i Kina), te za Latinsku Ameriku, (npr. Costa Rica ili Čile).⁴¹ Sovjetski dužnosnik Novikov u svojoj analizi percipira upravo suprotno i govori o ofenzivnim namjerama Sjedinjenih Država. Dokaz za to vidi u američkim eksteritorijalnim vojnim bazama, koje su često i do par tisuća kilometara udaljene od teritorija Sjedinjenih Država.⁴²

U svom govoru Truman je ustvrdio da Sjedinjene Države moraju pomoći “slobodnim ljudima” u borbi protiv pokreta koji im nastoje nametnuti totalitarni režim. Dalje je naglasio kako totalitarni režimi, koji su nametnuti slobodnim ljudima, “otežavaju utemeljenje međunarodnog mira, a s time i sigurnost SAD-a”.⁴³ Marshall je također apostrofirao vezu između sigurnosti i prosperiteta SAD-a sa stanjem u svijetu. Posebno je istaknuo da nestabilnost i gospodarska kriza u svijetu mogu imati negativnog utjecaja i na ekonomiju Sjedinjenih Država. Zbog toga SAD trebaju učiniti sve što mogu kako bi se povratila svjetska ekonomska stabilnost, bez koje “ne može biti političke stabilnosti niti jamčenog mira”.⁴⁴ Dakle, oba naglašavaju da Sjedinjene Države trebaju preuzeti aktivan stav prema razvoju događaja u svijetu, povezujući sigurnost i prosperitet svoje zemlje sa svjetskim mirom i ekonomskom stabilnošću.

S druge strane, Višinski je u provođenju tzv. Trumanove doktrine i Marshallovog plana vidio kršenje odredaba UN-a. Uz to je naglasio da se Sjedinjene Države time “odriču načela međunarodne suradnje” i da time “žele nametnuti svoju volju drugim nezavisnim državama”. Posebno je istaknuo kako će Marshallov plan imati za posljedicu “stavlanje europskih zemalja pod ekonomsku i političku kontrolu Sjedinjenih Država” i da će se SAD “izravno miješati u unutarnje poslove tih zemalja”.⁴⁵ I Molotov je, poput Višinskog, na Pariškoj konferenciji izjavio da Marshallov plan podrazumijeva i miješanje u unutarnje poslove zemalja kojima je namijenjen,⁴⁶ a Novikov je još ranije, 1946. godine, percipirao mogućnost da Sjedinjene Države u poslijeratnom razdoblju iskoriste “okolnosti koje će im osigurati infiltraciju u nacionalne ekonomije” država Europe i Azije.⁴⁷

Dok je u izjavama gore navedenih američkih političara naglasak na preventivnoj mjeri suzbijanja mogućih negativnih utjecaja po SAD, sovjetski dužnosnici u svojoj retorici u njima vide američko nastojanje da kroz ekonomsku dominaciju utječu i na sudbinu ostatka svijeta.

5.2. Mi i oni – NAŠ i NJIHOV identitet

Već sam prije napomenuo kako za proučavanje Hladnog rata osim historičareve perspektive treba uzeti u obzir i način na koji su sudionici određenih zbivanja percipirali situaciju u kojoj su se našli. Ponekad je potrebno razlikovati te dvije perspektive. Razlog tome najviše leži u činjenici da suvremenici, za razliku od ozbiljnog istraživača, uglavnom subjektivnije gledaju na neki događaj svoga vremena ili pak imaju tendenciozne stavove oko nekih pitanja. U prijašnjim sam izlaganjima izložio da viđenje o bipolarnoj podijeli svijeta

⁴¹ Ibid, 49.

⁴² “The Novikov Report”, 2002, 162.

⁴³ “The Truman Doctrine”, 1984, 308.

⁴⁴ Baldwin, 1966, 58-59.

⁴⁵ Hanhimaki - Westad, 2004, 126-128.

⁴⁶ Hanhimaki - Westad, 2004, 123.

⁴⁷ “The Novikov Report”, 2002, 160.

ne može biti točno. Ali u iskazima nekih američkih i sovjetskih visokih dužnosnika upravo je takva podjela svijeta bila naglašavana, odnosno barem su ju iskazivali kroz svoje govore. Mišljenja sam da takva podjela, koja implicira postojanje NAS - "dobrih momaka", te NJIH - "loših momaka", nije bila samo motivirana željom za ostvarivanje određenih političkih učinaka, već je možda istinski proizlazila iz njihovog svjetonazora oblikovanog iskustvom iz prošlosti, odgojem ili nečim drugim.⁴⁸ Na primjeru analize Ždanovljevog, Churchillovog i Trumanovog govora uočiti će se izrazito naglašavanje postojanja dva potpuno različita bloka, koji su kod Ždanova i Trumana definirani i potpuno različitim sustavom vrijednosti.

Ždanov u svom izlaganju na osnivačkoj sjednici Kominforma naglašava bipolarnu podjelu svijeta na dva tabora - na demokratski i imperijalistički. Demokratskom taboru pod sovjetskim vodstvom je cilj slabljenje imperijalizma i učvršćivanje demokracije. Imperijalističkom taboru je osnovni cilj uspostavljanje američkog imperijalizma u svijetu i suzbijanje demokracije.⁴⁹ Churchill pak u svom govoru u Fultonu tvrdi da se od Baltika do Jadrana spustila željezna zavjesa koja je podijelila Europu,⁵⁰ dok Truman u izlaganju, kojim je najavljena tzv. Trumanova doktrina, suprotstavlja dva načina života - prvi se temelji na "volji većine, i obilježen je slobodnim institucijama", kao i na "slobodnim izborima, jamstvima individualnih sloboda, slobodom govora i vjeroispovijesti, te slobodom od političkog ugnjetavanja"; drugi se temelji na "... volji manjine silom nametnute većini. Oslanja se na teror i tlačenje, kontrolirani tisak i radio, namještene izbore i ugnjetavanju osobnih sloboda". Naglašavajući dalje u govoru da treba podržavati "slobodne ljude" u borbi protiv pokušaja podjarmljivanja od strane "naoružane manjine", Truman jasno iskazuje da on sebe povezuje s prvotno spomenutim načinom života.⁵¹

Churchill je nadalje isticao da Grci na izborima, pod američkim, francuskim i britanskim promatranjem, slobodno mogu odlučiti o svojoj budućnosti. U suprotnosti s time, za istočnoeuropske komuniste govori da žele postići totalitarnu kontrolu.⁵² S druge strane, Novikov u svojoj analizi tvrdi da su Sjedinjene Države svojim postupcima prijetnja demokratizaciji istočne Europe.⁵³ Višinski 1947. godine u svom obraćanju Generalnoj skupštini Ujedinjenih naroda govori o demokratskim zemljama istočne Europe u kontekstu da je Marshallov plan pokušaj razdvajanja Europe na dva tabora.⁵⁴

Uspoređivanje svog oponenta s nacističkom Njemačkom bilo je također jedno od sredstava protivnikovog stigmatiziranja. Truman je zapisao: "Nemam povjerenja u totalitarnu državu, bilo da je to Rusija, Njemačka, Španjolska, ... ili Japan. Sve one počivaju na pogrešnim premisama - da su laži opravdane i da ... cilj opravdava sredstvo".⁵⁵ List Catholic World je u listopadu 1944. godine objavio kako je SSSR najveća prijetnja trajnom miru, te da fašizam nije, niti je ikad bio, tako opasan poput komunizma.⁵⁶ U poljskim je imigrantskim novinama iz Detroita povodom završetka Jaltске konferencije objavljen članak u kojem su se navodila barbarstva koja su zadesila svijet u 20. stoljeću. Prvo je bilo

⁴⁸ Paul Connerton naglašava da se događaji iz 1914. godine moraju promatrati i iz perspektive da je u ondašnje europske vladajuće garniture bila usađena doktrina o borbi za egzistenciju i opstanak jačih - to se je jedinstavno podrazumijevalo samo po sebi. Vidi, Connerton, 1989, 18.

⁴⁹ Bekić, 1988, 17.

⁵⁰ "Winston Churchill(s *Iron Curtain Speech*", 1984, 300.

⁵¹ "The Truman Doctrine", 1984, 309.

⁵² "Winston Churchill(s *Iron Curtain Speech*", 1984, 301.

⁵³ "The Novikov Report", 2002, 163.

⁵⁴ Hanhimaki - Westad, 2004, 128.

⁵⁵ Levering - Botzenhart Viehe, 2002, 29.

⁵⁶ Ibid, 21-22.

barbarstvo boljševika iz 1918. godine, zatim su slijedila barbarstva Italije i Njemačke, a kao posljednje se navodilo barbarstvo sovjetskog imperijalizma.⁵⁷

Iz nekih katoličkih krugova stizale su i druge, teške optužbe na račun sovjetskog sistema. Katolički svećenik iz Philadelphije Vito Mazzone je komunizam nazvao “najvećim neprijateljem s kojim se religija srela u povijesti čovječanstva”.⁵⁸ Churchill je, slično Mazzoneu, smatrao da komunizam predstavlja rastući izazov i opasnost kršćanskoj civilizaciji.⁵⁹ Osim kao prijetnja kršćanstvu, boljševici su percipirani i kao opasnost čitavoj zapadnoj civilizaciji. Tako se, u već spomenutom članku poljskih imigrantskih novina, zaključuje da ćemo pred komunizmom ili “spasiti našu civilizaciju i sačuvati naš način života, ili ćemo postupno kapitulirajući, biti odgovorni za propast zapadnjačke kulture”.⁶⁰ Svećenik Edmund Walsh je pak u svom vrlo publiciranom govoru u katoličkim i imigrantskim medijima predvidio da je trka između komunizma i demokracije novo poglavlje u povijesti civilizacije.⁶¹

Da bi slika bila potpunija, potrebno je vidjeti i sovjetsku percepciju. Staljin je u svom govoru, koji je bio odgovor na Churchillov govor u Fultonu, usporedio njemački i britanski rasizam: “Njemačka rasna teorija dovela je Hitlera i njegove prijatelje do zaključka da Nijemci, kao jedini potpuno vrijedan narod, moraju vladati svijetom. Engleska rasna teorija dovela je gospodina Churchilla i njegove prijatelje do zaključka da narodi koji govore engleski, kao jedini potpuno vrijedni narodi, trebaju vladati ostatkom svijeta”.⁶²

Zanimljivo je promotriti i pitanje kako obje strane gledaju na svoj doprinos u Drugom svjetskom ratu, te kako percipiraju da ih druga strana dovoljno ne cijeni. Staljin je sredinom 1943. godine postao ljut na zapadne vođe zbog neotvaranja drugog bojišta sve do naredne godine. To je i razumljivo, ako se uzme u obzir da su sovjetski vojnici na svojim leđima nosili više od 90% borbi i gubitaka protiv Nijemaca.⁶³ I u svom odgovoru na Churchillov govor iz Fultona, sovjetski vođa je naglasio nesrazmjerno veliki broj gubitaka sovjetskih snaga u borbama protiv Nijemaca u odnosu na američke i britanske gubitke: “... Sovjetski Savez je u ljudstvu imao nekoliko puta više gubitaka nego Britanija i Sjedinjene Države zajedno”.⁶⁴ Staljin je također smatrao da mu Zapad nije pokazao niti najmanje poštovanja u ime zajedničkog savezništva, a sve zbog neodobravanja da se za Japan također osnuje Savezničko kontrolno vijeće, poput onog za Njemačku.⁶⁵

S druge strane, američki veleposlanik Standley je još tijekom rata primijetio da bi Staljin trebao, zbog velike količine američke pomoći, pokazati više poštovanja. Prema njemu bi Staljin morao imati na umu da se SAD i Ujedinjeno Kraljevstvo istovremeno bore i protiv Japana te da ne mogu u potpunosti pomagati Sovjete protiv Nijemaca.⁶⁶ U ožujku 1943. godine, američki veleposlanik u Moskvi se potužio novinarima da: “Nije pošteno da američki građani daju milijune dolara pomoći ruskom narodu, a da ruski narod ne zna od kuda pomoć stiže”⁶⁷

⁵⁷ “Comment on the Results of the Decisions made at the Yalta Conference”, 2002, 68.

⁵⁸ Levering-Botzenhart Viehe, 2002, 45

⁵⁹ “Winston Churchill(s *Iron Curtain* Speech”, 1984, 301.

⁶⁰ “Comment on the Results of the Decisions made at the Yalta Conference”, 2002, 68.

⁶¹ Levering - Botzenhart Viehe, 2002, 33.

⁶² Hanhimaki - Westad, 2004, 49.

⁶³ Levering - Botzenhart Viehe, 2002, 16.

⁶⁴ Hanhimaki - Westad, 2004, 49.

⁶⁵ Pechatnov - Edmondson, 2002, 108.

⁶⁶ Levering - Botzenhart Viehe, 2002, 16.

⁶⁷ Ibid, 1.

6. Veza unutarne i vanjske politike

6.I. Američki slučaj

Već je spomenuto Gaddisovo mišljenje da su u kreiranju Trumanove politike Kongres i američka javnost imali veću ulogu od ekonomskih motiva SAD-a. Stav koji korespondira s Gaddisovim ističe da su američki političari bili svjesni velikog utjecaja javnih medija, sindikata, građanskih i vjerskih organizacije na stav javnosti, te da je javno mnijenje imalo veliki utjecaj na američke političare.⁶⁸

Još jedno zapažanje u skladu s Gaddisovom tvrdi da se Truman ravnao prema mišljenju Kongresa i javnosti. Dok je u prvih devet mjeseci njegova predsjedničkog mandata u Kongresu i javnosti prevladavao afirmativan odnos prema SSSR-u, Truman je pokušavao iznaći rješenje za suradnju sa Sovjetima. Kada se početkom 1946. godine mišljenje javnosti i Kongresa okrenulo protiv SSSR-a, i Truman je počeo provoditi čvrstu politiku suprotstavljena SSSR-u.⁶⁹

Mnogi su se pak obrušili na Gaddisovu tvrdnju. Bernard C. Cohen je tvrdio da je američka javnost bila generalno uniformirana glede vanjskih poslova i da ju je obično, bez velikih poteškoća, bilo lako uvjeriti da podrži vladinu vanjsku politiku. Neki su tvrdili kako je Trumanova administracija kreirala, a ne slijedila mišljenje javnosti i Kongresa.⁷⁰

Vrijedi još spomenuti i mišljenje koje eklektički spaja prethodna dva suprotstavljena stava. Ono koncizno, ali stoga i stereotipno, definira razlike u obrascima ponašanja između Roosevelta i Trumana prema unutarnjim čimbenicima američke vanjske politike, tvrdeći da "dok je FDR bio vođa javnog, Kongresnog i vladinog mišljenja o američko-sovjetskim odnosima, Truman je većinom slijedio mišljenja gore navedenih"⁷¹.

Interakcija između dva čimbenika u nekom međunarodnom ili domaćem političkom odnosu nikad nije potpuno jednosmjerna, tj. ne postoji potpuno aktivan i potpuno pasivan član. Obje strane međusobno utječu jedna na drugu i nemoguće je točno odrediti koliki je njihov međusobni utjecaj. Stoga je bolje definirati pitanje kako i zašto su političari plašili javnost.

Američka Vlada trebala je dozvolu Kongresa za 400 milijuna dolara pomoći Grčkoj i Turskoj. U svojem govoru⁷² pred Kongresom 12. ožujka 1947. godine predsjednik Truman je apostrofirao na politiku SAD-a koja "podupire slobodne ljude koji se opiru pokušaju podvrgavanja od strane naoružanih manjina ili od strane vanjskog pritiska".⁷³ Posebno naglašavajući u svom izlaganju borbu protiv tiranije⁷⁴, Truman je zadobio odobrenje Kongresa, u kojem je većina republikanaca i demokrata bila antikomunistički i antisovjetski raspoložena. Može se nagađati da li bi predsjednik dobio željeno odobrenje i bez upozoravanja na opasnost od totalitarnih režima. Naime, u to se vrijeme Kongres istodobno zalagao za

⁶⁸ Levering - Botzenhart Viehe, 2002, 2-3. Tako je npr. Henry Luce izdavač časopisa poput *Timea* i *Life*, imao jako veliki utjecaj na javnost Sjedinjenih Država te je "vjerojatno utjecao na američko javno mišljenje u vezi vanjske politike u 30-im i 40-im godinama 20. stoljeća više nego itko drugi, osim samog predsjednika Roosevelta". Vidi, *ibid*, 3. Ipak je možda pretenciozno tvrditi da je jedino predsjednik Roosevelt imao veći utjecaj na javnost od Lucea, ali bitan je stav autora da su mediji bitno utjecali na američko javno mnijenje, a kroz to i na politiku.

⁶⁹ *Ibid*, 29-30.

⁷⁰ Walker, 1984, 327.

⁷¹ Levering - Botzenhart Viehe, 2002, 30.

⁷² Taj govor je postao poznat u historiografiji jer je označio početak tzv. Trumanove doktrine.

⁷³ "The Truman Doctrine", 1984, 309.

⁷⁴ *Ibid*, 308. U tom kontekstu Truman je naglasio da totalitarni režimi "otežavaju utemeljenje međunarodnog mira, a s time i sigurnost SAD-a".

smanjenje poreza i državnih izdataka, a postojala je i sumnja u uspješnost pomoći koja je već bila poslana Europi.⁷⁵ Kontradiktornost između tadašnjih stavova Kongresa i izglasanog zaključka kojim je odobrena pomoć također se može tumačiti i kao rezultat Trumanovog prenamaglašavanja opasnosti od komunizma.⁷⁶

Predsjednik Truman je 22. ožujka 1947. godine izdao svoj Executive Order No. 9835⁷⁷ što se može shvatiti i kao reakcija na čvrstu politiku republikanske većine u Kongresu glede komunizma. Demokratska administracija je time htjela pokazati svoju čvrstoću u obračunu s komunizmom, kako na izborima 1948. godine prevaga ne bi otišla na stranu republikanaca.⁷⁸

U kontekstu gore navedenoga, zanimljivo je spomenuti da je 1946. godine u izborima za Kongres uz inflaciju, štrajkove, nestašicu mesa i drugih proizvoda, pitanje komunizma također bilo jedno od glavnih.⁷⁹ Zbog svog čvršćeg antikomunističkog stava, republikanci su s velikom većinom dobili te izbore. Stoga je i razumljiva želja demokrata da žošćom antikomunističkom retorikom ponovno steknu izgubljeno povjerenje javnosti.

6.2. Sovjetski slučaj

Već spominjani Gaddis je zaključio da su obje strane jednako krive za Hladni rat, ali da ipak više krivnje leži na Staljinu, jer je on, za razliku od Trumana, bio puno slobodniji u odlučivanju, budući da ga nije sputavala javnost ili oporba.⁸⁰ Istina je da unutar Sovjetskog Saveza nisu postojale društvene kategorije *javnost* ili *oporba* definirane poput onih u Sjedinjenim Državama, ali jednodimenzionalno je poimati SSSR i SKP(b)-a kao dva monolitna sustava unutar kojih ne postoji niti najmanji trag izraženog nezadovoljstva ili viđenja budućnost koje je u suprotnosti s marksističkom dogmom. Stoga je potrebno i na sovjetskoj strani pokušati povezati eskalaciju antizapadnjačke propagande s nekim ekonomskim problemima unutar SSSR-a.

Opreku gore navedenom Gaddisovom pojednostavljenom gledanju na problem odnosa između sovjetskih struktura vlasti i pojedinca daje činjenica da su se nakon završetka rata u SSSR-u među određenim intelektualnim krugovima mogli čuti glasovi za demokratizaciju. Nadu u to davala im je suradnja SSSR-a sa zapadnim zemljama tijekom Drugog svjetskog rata. I među radnicima u industriji, koji su tjedno radili po sedam dana, javljali su se upiti oko olakšavanja uvjeta rada. Treba uzeti u obzir i mnoštvo vojnika Crvene armije, koji su na povratku sa Zapada postali kritičniji prema stvarima kod kuće.⁸¹

S druge strane, unutar SKP(b)-a mogli su se čuti negativni stavovi oko sovjetskog približavanja Zapadu. Mnoge je smetalo raspuštanje Kominterne 1943. godine, što se među nekima smatralo "kapitulacijom pred kapitalističkim zemljama".⁸²

Početak 1946. godine Staljin je u svom govoru iznio najavu novog petogodišnjeg plana. To je zahtijevalo nova odricanja i žrtvovanja sovjetskih građana. U spomenutom govoru sovjetski vođa je prvi put nakon početka rata ponovno iznio tvrdnju da su sukobi unutar

⁷⁵ Levering - Botzenhart Viehe, 2002, 50-51.

⁷⁶ Zanimljivo je spomenuti da je Republikanac Arthur Vandenberg dao Trumanu prije govora savjet da za osiguranje kongresne potpore treba "utjerati strah u kosti Amerikancima" (misleći pritom na strah od komunizma op. autora). Vidi, ibid, 51.

⁷⁷ Ovom odlukom preporučalo se iz federalnih institucija (federal agencies) otpustiti subverzivne, a spriječiti zapošljavanje "rizičnih po pitanju sigurnosti".

⁷⁸ Ibid, 58-59. Tada je američka javnost najvećim dijelom imala neprijateljski stav prema SSSR-u prema tome i svaku vladinu "mekanost" prema komunizmu ne bi nagradila potporom na izborima.

⁷⁹ Ibid, 47.

⁸⁰ Walker, 1984, 323.

⁸¹ Pechatnov - Edmondson, 2002, 86.

⁸² Pechatnov - Edmondson, 2002, 86-87.

kapitalista i imperijalista glavni pokretač ratova. Opetovano naglašavanje ovog marksističkog tumačenja svjetskih konflikata može se tumačiti i željom Staljina da time naglasi opasnost koja prijete Sovjetskom Savezu sa Zapada. Naglašavanje moguće opasnosti od strane kapitalističkih zemalja trebalo je dodatno mobilizirati iscrpljene sovjetske građane za provedbu petoljetke. U skladu s ovim je i interpretacija kako je Staljin poslijeratno opuštanje smatrao pogubnim za potrebe ekonomske mobilizacije zemlje.⁸³

Osim što je kroz marksističko teoretiziranje "dokazao" postojanje opasnosti sa Zapada, Staljinu je i poznati Churchillov govor o "željeznoj zavjesi" pomogao u dodatnoj mobilizaciji sovjetskog pučanstva protiv vanjskog neprijatelja.⁸⁴ I velika sovjetska antizapadnjački i ideološki obojena propagandna kampanja, tzv. ždanovština, trebala je poslužiti za odmicanje pažnje sovjetskih građana s domaćih egzistencijalnih pitanja. Zbog loše poljoprivredne sezone, krajem 1946. godine, povećane su cijene hrane, a nastupile su i redukcije u opskrbi kruhom. U skladu s time je u unutarnjim i vanjskim neprijateljima trebalo prepoznati krivca problemima.⁸⁵

Ne treba se niti zanemariti vjerojatni utjecaj čvršćeg sovjetskog stava prema Zapadu na članstvo SKP(b)-a. Kao što sam prije spomenuo, u samoj partiji pojavili su se glasovi nezadovoljstva zbog percepcije da Sovjetski Savez svojim popuštanjem radi protiv interesa komunizma. Stoga je zaokret u odnosu prema Zapada vjerojatno djelovao i na povrat vjere u snagu partije te je bio dokazom da se opet nastavlja kretati "ispravnim putem".

7. Zaključak

Kao što sam dokazao, pogrešno je o Hladnom ratu govoriti kao o bipolarnom modelu ili tvrditi da se antagonizirajuće sile nisu oružano sukobile. Oba tzv. bloka nisu bila monolitni sustavi, već su njihove članice, ovisno o situaciji, ponekad imale divergentne interese.

Nadasve smatram da je potpuno besmisleno tražiti konačnu definiciju Hladnog rata, što zbog mnoštvo faktora koji se trebaju uzeti u obzir, što zbog različitih perspektiva ili stoga što definicije imaju tendenciju generaliziranja. Posebice je važno naglasiti da se ne može nikako utvrditi konačan broj tih faktora i pogleda, pa to, kako sam već u raspravi naveo, onemogućava stvaranje definicije koja bi opisala potpunu istinu o tom periodu.

Traženje konkretnog datuma koji bi označio početak Hladnog rata pogrešan je put k rješavanju problema. Kao što sam naveo u raspravi, njega treba tražiti u skupu promjena koje označuju određenu novinu u odnosu na vrijeme prije njih, a ne u jednom odabranom događaju.

Potraga za krivcem također je apsolutno pogrešan pristup u rješavanju problema koji ovisi samo o pristranosti autora. Umjesto toga, predlažem problematizaciju pitanja percepcije. Naime, subjekti međunarodnog sustava ponekad su krivo interpretirali postupke jedni drugih, što je dovodilo do napetosti. Treba uzeti u obzir i da su političari ponekad potencirali napetosti, odnosno da su prenaglašavali opasnost od protivnika, kako bi ostvarili neke svoje interese. No, ne smije se za političare, ili bilo koga drugoga, smatrati da su sve radili proračunato i da su se ravnali isključivo načelima pragmatizma i utilitarizma. Mora se uze-

⁸³ Ibid, 114-115. Autori dalje naglašavaju da se mora uzeti u obzir kako je sovjetskim vođama postalo jasno da će se na obnovu zemlje morati osloniti prvenstveno na vlastite resurse. Kako bi se namaknula potrebna sredstva u Sovjetskom Savezu su povećani porezi i cijene.

⁸⁴ Ibid, 117. Sovjeti su iskoristili priliku i objavili govor, a Staljin je u svome odgovoru sovjetskim građanima poručio da će u slučaju napada sa Zapada, SSSR sigurno izvojevati pobjedu. Churchill je zbog svojih izrazito antisovjetskih stavova prilikom stvaranja SSSR-a bio posebno pogodan da se sovjetski građani podsjetu kako još postoje prijatelji sa Zapada i u svezi s time naglasi potreba okupljanja oko Staljina. Vidi, ibid, 117.

⁸⁵ Ibid, 123.

ti u obzir i društvena memorija sredine iz koje potječu, a koja je djelomično oblikovala i njihov mentalni sklop po kojem su se ravnali.

Svaka strana sebe je prikazivala u najboljem svjetlu. Posebice je isticala svoju mirovornost, demokratičnost i slobodoljubivost. Svoje oponente je prikazivala, ili zamišljala, sasvim suprotnim predodžbama. Jedan dio toga bio je samo sastavni dio političke retorike, dok je jedan dio vjerojatno proizlazio iz njihovog imaginarija. Važno je istaknuti percepciju kod određenih političara i pojedinaca koji su svojim javnim istupima mogli oblikovati svijest širokih skupina društva, o prisutnosti, usudio bih se reći, nepremostivog jaza između Istoka i Zapada. Tako Ždanov govori o postojanju dva tabora, Truman naglašava razliku između dva načina života, dok Churchill govori o opasnosti koju komunizam predstavlja za kršćansku civilizaciju, a s čime se slažu i određeni svećenici ili poljski imigranti. Na taj su se način na obje strane stvarali stereotipni identiteti NAS i NJIH.

Pogrešno je pojednostavljeno shvaćanje da su u doba Hladnog rata Sjedinjene Države bile uglavnom pluralističke i otvorene, a Sovjetski Savez općenito totalitaristički i zatvoren.⁸⁶ To je dobra tvrdnja ukoliko se želi generalizirati, ali za ozbiljnije proučavanje treba uvidjeti da su među njima postojale i sličnosti, kako u ophođenju sistema prema pojedincu, tako i u nastupu sistema prema drugom međunarodnom sistemu. Zbog toga se ne smije, bez dodatnih pojašnjenja, tvrditi da su sovjetski dužnosnici bili, za razliku od američkih, slobodniji u donošenju odluka jer ih nisu sputavali javnost ili oporba. Treba se ipak uzeti u obzir da su se, kao što sam u raspravi naveo, čelnici SKP(b) morali obazirati na to kako tzv. obični članovi partije percipiraju poteze svoga vodstva. Metodološki treba dvije strane uspoređivati kroz komparaciju istih pojmova od kojih niti jedan ne predstavlja konačan stupanj nekog svojstva, a ne kroz antonimske parove, jer ovi posljednji sugeriraju da postoje dva potpuno suprotna sistema. Drugim riječima, ne treba jednima atribuirati etiketu totalitarizma, a drugima pluralizma, već ih je bolje pojmiti kroz vrijednosni sustav u kojem će jedni biti više, a drugi manje totalitaristički, odnosno pluralistički.

Budući da mi je bio dostupan samo određeni, mali broj literature i izvora, moja viđenja situacije nipošto ne predstavlja konačnu istinu o proučavanoj problematici. Kao što sam naglasio, ne može se govoriti o podjeli na monolitne blokove; stoga je potrebno uzeti u obzir i činjenicu da su određene grupacije i pojedinci promatrali situaciju na posve drugačiji način od moga. Prvenstveno tu mislim na problem percepcije i identifikacije, jer naravno da su npr. članovi komunističkih partija u Francuskoj ili Italiji neposredno nakon Drugog svjetskog rata posve drugačije doživljavali SSSR, negoli Truman ili Churchill. Stoga, ponovno se pozivajući na tvrdnju da se ne može dosegnuti konačan broj mogućih pogleda na hladnoratovski problem, zaključujem da sam dao samo jedan mali odgovor na pitanja koja sam si postavio na početku.

7. Literatura:

David A. Baldwin, *Foreign Aid and American Foreign Policy, USA, 1966.*

Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu: odnosi s velikim silama 1949.-1955*, Globus, Zagreb, 1988.

Antony Best, et al., *International History of the Twentieth Century*, Routledge, 2003.

Miroslav Brandt, *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*, Školska knjiga, Zagreb, 1995.

Jean Carpentier - Francois Lebrun, *Povijest Francuske (prevela s francuskog Vesna. Pavković)*, Barbat, Zagreb, 1999.

⁸⁶ Pechatnov - Edmondson, 2002, 149.

“Comment on the Results of the Decisions made at the Yalta Conference” u *Debating the Origins of the Cold War: American and Russian Perspectives (by Ralph B. Levering, et al)*, Rowman & Littlefield, 2002.

Paul Connerton, et al. *How Societies Remember*, Cambridge University Press, 1989.

Mirjana Gross, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, Novi Liber: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2001.

Jussi Hanhimaki - Odd Arne Westad, *The Cold War: A History in Documents and Eyewitness Accounts*, Oxford University Press, 2004.

Ralph B. Levering - Verena Botzenhart Viehe, “The American Perspective” u *Debating the Origins of the Cold War: American and Russian Perspectives (by Ralph B. Levering, et al)*, Rowman & Littlefield, 2002.

Maroje Mihovilović, *Stravični poligon*, Alfa, Zagreb, 1987.

Opća enciklopedija, svezak 3, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1977.

Opća enciklopedija, svezak 5, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1979.

David S. Painter, *Hladni rat: povijest međunarodnih odnosa (preveli s engleskog Sven Cvek i Hrvoje Heffer)*, Srednja Europa, Zagreb, 2002

Thonnas G. Paterson, “The Sources of the Cold War” u *Major Problems in American Foreign Policy, volume II: since 1914 (ed. Thommas G. Paterson)*, D. C. Heath and Company, Lexington - Toronto, 1984.

Vladimir O. Pechatnov - C. Earl Edmondson, “The Russian Perspective” u *Debating the Origins of the Cold War: American and Russian Perspectives (by Ralph B. Levering, et al)*, Rowman & Littlefield, 2002.

“The Novikov Report” u *Debating the Origins of the Cold War: American and Russian Perspectives (by Ralph B. Levering, et al)*, Rowman & Littlefield, 2002.

“The Truman Doctrine” u *Major Problems in American Foreign Policy, volume II: since 1914 (ed. Thommas G. Paterson)*, D. C. Heath and Company, Lexington - Toronto, 1984.

Radovan Vukadinović, *Međunarodni odnosi od hladnog rata do globalnog poretka*, Agencija za komercijalnu djelatnost, Zagreb, 2001.

J. Samuel Walker, “Historians and Cold War Origins” u *Major Problems in American Foreign Policy, volume II: since 1914 (ed. Thommas G. Paterson)*, D. C. Heath and Company, Lexington - Toronto, 1984.

“Winston Churchill(s Iron Curtain Speech” u *Major Problems in American Foreign Policy, volume II: since 1914 (ed. Thommas G. Paterson)*, D. C. Heath and Company, Lexington - Toronto, 1984.

Historiografija u postmoderni: figurativnost diskurza

Retrospektivno razabirajući naslove i sadržajne sklopove zbornika, monografija, časopisa, znanstvenih skupova i akademskih kolegija u rasponu posljednjih desetak - petnaestak godina, da se formirati teza (i pretpostavljam, ne samo mog subjektivnog naboja) kako su antropološke teme u hrvatskom historiografskom diskurzu u evidentnom porastu. Štoviše, medijevistički i ranonovovjekovni disciplinarni rukavci kanonizirali su tematske i metodologijske akcente historijske antropologije, zamijenivši tim obzorom doprijašnje tumačenje hrvatske povijesti kroz djelovanje "znamenitih Hrvata". Pod utjecajem druge, treće i četvrte generacije francuske analističke škole prostor interesa hrvatskih povjesničara znatno se proširio. Dok su nekoć povjesničari u svojim radovima pod "ljudima" poimali "velike muževe", odnosno elite političke moći, bogatstva i kulture, vrijedne uspomene potomstva; sada je proširen pojam "čovjeka", i to vertikalno - od elite na šire slojeve, te horizontalno - od središta društvenog odlučivanja na brojne marginalne skupine.¹ Životi "malih ljudi", njihova svakodnevica, materijalni uvjeti stanovanja, prehranjivanja i odijevanja, zatim osjećaji, predodžbe i imaginarno (maštovite prezentacije zbilje)² samo su neka interesna područja kojima se priklanja glavina hrvatskih povjesničara. Da bi se nabrojani tematski spektar dodatno konkretizirao, dovoljno je navesti naslove historiografskih knjiga/tekstova što su ne tako davno izišle iz tiska: *Vjernice i nevjernice. Žene u svakodnevici Dubrovnika (1600 - 1815)* Slavice Stojan (Zagreb - Dubrovnik, 2003.), *Eudesa svetog Ivana Kapistrana* Stanka Andrića (Slavonski Brod - Osijek, 1999.), *Život u krčmama srednjovjekovnog Dubrovnika* Gordana Ravančića (Zagreb, 2001.), *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj: 1918. - 1941.* Suzane Leček (Zagreb - Slavonski Brod, 2003.) Zatim, temati "Dolična i nedolična svakodnevica : vizitacijski zapisi pulskoga biskupa Eleonora Pagella iz godine 1690." ili pak, "Vodnjanski pučki mikrokozmos između hereze i suživota" iz knjige Miroslava Bertoše *Izazovi povijesnog zanata. Lokalna povijest i sveopći modeli* (Zagreb, 2002.). U taj niz mogu se uvrstiti i neobjavljene monografije, napose magistarski radovi, kao što su: *Žena, obitelj, zajednica. Historijska antropologija renesansnog Dubrovnika* Valentine Gulin Zrnić (Zagreb, 1999.), *Komika svakodnevnice u atičkom epigramu Tamarie Tvrtković* (Zagreb, 2000.), *Obitelj u gradskim naseljima srednjovjekovne Slavonije*

¹ Gross, a1996,72.

² Podrobnije informacije o dijapazonu tematskih interesa u suvremenoj povijesnoj znanosti u radovima Mirjane Gross: "Mikrohistorija suprotnost ili dopuna makrohistorije", 1994, 18-35. i *Suvremena historiografija*, 2001, 257-265, 289-293, 313-321. V. i Bertoša, 2002, 283-296, 297-311, 391-392.

(13.-16. stoljeće) Marije Karbić (Zagreb, 2001.), *Slika drugog i pismo o sebi. Josip Rabatta (1661.-1731.) o Hrvatskoj i sebi* Sanje Lazanin (Zagreb, 2002.), *U potrazi za odmorom i blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih godina* Igora Dude (Zagreb, 2004.).

Kanonski autori/povjesničari svjetskog ugleda, koje danas hrvatski studenti povijesti i profesionalni povjesničari iz različitih institucijskih kanala čitaju, prevode, po tematskim i metodologijskim akcentima nasljeđuju i citatno reprezentiraju u svojim tekstualiziranim istraživanjima, mahom su rodonačelnici, predstavnici i sljedbenici francuske škole analista: Marc Bloch, Fernand Braudel, Jacques Le Goff, Georges Duby itd. Indikativan je i uvelike apostrofirani svjetonazorski postav povjesničara u nas o neizbježnoj komunikaciji vlastite struke s drugim.

Sukladno s teorijama intertekstualnosti i proširenjem pojma književnost/tekst u praktikanata znanosti o književnosti, opće je prihvaćeno stajalište da su postulati različitih znanstvenih struka postmodernističke epohe iskustva interdisciplinarnosti. Tako je povijesna znanost u ophodnji ka drugim znanstvenim odsjecima začela prakticiranje novih metodoloških postupaka, proširujući ujedno predmete proučavanja.

Hrvatski su povjesničari tijekom druge polovice 20. stoljeća postupno napuštali rankeovski model istraživanja političke/događajne sfere prošle stvarnosti i počeli pokazivati interes ka naslijeđu Fernanda Braudela i druge generacije struje oko Anala (*Annales*), nositelja tzv. serijalne i/ili strukturalističke povijesti. To je ponajbolje vidljivo u tekstovima koji su nastajali; naime glavnina stranica popunjena je statističkim tablicama, postotnim računima i matematičkim formulacijama. Povjesničari su prigrlili metodološki koncept ekonomske i sociološke znanosti zanimajući se za procese "dugog trajanja", istraživanja npr. klime, biologije, demografije te stalnih, manje promjeni podložnih, ekonomskih i društvenih struktura prošlih razdoblja. Premda se i danas takvi modeli istraživanja prakticiraju, ipak je dominantnija zona povijesnih istraživanja koja se naslanjaju na antropološke, psihološke, lingvističke i književnoteorijske probleme, metode i predmete proučavanja. Strukturalistički projekt koji se istodobno javio u različitim humanističkim disciplinama, npr. teoriji književnosti, antropologiji, historiografiji, lingvistici itd., danas se kritizira zbog oveće krutosti, mehaničkog izlučivanja određenih obrazaca ili tema, zbog operiranja sa zgotovljenim, totalnim entitetima i strukturama. Polazeći od impersonalnih procesa strukturalisti su nudili verzije prošle stvarnosti na preciznim dokazima, oblikovanim većinom statističkim rječnikom te su inzistirajući na globalnim pojavama i kontinuitetima odvrćali od dijakronog smjera povijesne događajnice i njene, pokatkada zamršene mreže "fizičkih pojava". Strukturalistički Braudelov model *longue durée* nije mogao svojim tehničko-metodologijskim pretpostavkama zadovoljiti proučavanje novije povijesti obilježene konfliktnim događajima kao što su ratovi, revolucije, padovi državnih organizacija. Trostepena shema koju je ponudio Braudel postavila je fizički jedinstvenu regiju kao što je Sredozemlje u najpoželjniji predmet povijesnoznanstvenog istraživanja i usmjerila težište na evidentiranju konstanti. U korist intervala i poredbi zamagljivala se fluidnost, a čovjek biva zarobljenikom dugotrajnih struktura. "Masa" je proučavana na razini "dugog trajanja", npr. struktura svakodnevlja, dok su pokretačima određenih zbivanja kratkog, "individualnog" vremena percipirane elite ("veliki muževi").³

³ Hunt, 1986, 214. i Gross, 2001, 244-245, 250. Poradi vlastita neznanja o generičkim i teorijskim postamentima (hrvatske) marksističke historiografije, ovdje je ona isključena iz razmatranja. Nema sumnje, najutjecajniji model historiografskog istraživanja u hrvatskoj povijesnoznanstvenoj praksi od druge polovice 20. stoljeća naovamo, upravo je onaj marksistički pridijevan. Marksistička historiografija teško se može svesti na nekoliko opće vrijedećih načela kojim bi se obuhvatili britanski, francuski, njemački, hrvatski i drugi historiografski uraci jer

Jačanjem poststrukturalističkog programa u teoriji književnosti tijekom sedamdesetih godina 20. stoljeća, i u povijesnoj se znanosti izdvajaju orijentacije, ponajviše u zapadnoeuropskim sredinama, koje anticipiraju mikrohistorijska istraživanja o anonimnim "potrošačima", pripadnicima tzv. nijeme većine te time osporavaju predmetno područje tradicionalne (pozitivističke) historiografije što je čovjekovo djelovanje zapažala samo unutar političkih događaja i sustava. Ujedno se na mnogobrojnim mjestima u suvremenoj teoriji književnosti i kulture ističe sveza historiografije s književnosti u vidu naratološkog usredotočavanja na makrostrukturalna organizacijska načela pripovjednih tekstova, čime predmetom propitivanja bivaju i historiografski tekstovi kao žanrovske (figurativno-fikcionalne) i diskurzivne (ideologijske i retoričke) prakse.⁴ Problematizira se i odnos teksta i vremena kao objekata operativnih zahvata filološke i historiografske znanosti te mjesta razmjene njihovih metodoloških iskustava. Uočava se i tematska srodnost između historiografske metafikcije⁵ s antropološki usmjerenom historiografijom te s teorijskim historiografskim raspravama koje u horizont propitivanja postavljaju proces pretvaranja arhivske supstance o prošlom događaju u činjenice.

Važnim biva tematska inovacija u književnim i historiografskim tekstovima koja predstavlja nov način prikazivanja prošle stvarnosti iz perspektive ne-boraca, gubitnika i žrtava povijesti ("malih pripovjednih tekstova") čija svjedočanstva nisu elaborirana u službena izvješća pobjednika. Pored usredištenja na slabo, rubno, prešućeno, isključeno itd., uočava se važna usporednica između pripovjedačke instancije u književnoj i historiografskoj djelatnosti vezano uz pretvaranje fragmenata prošlosti u diskurzivnu cjelinu. Praksa je suvremenih romansijera da u svoje književne priče integriraju metateorijske sekvence o procesu tvorbe fikcijskog i historiografskog teksta, o odnosu označitelja (događaja) i iskazom uobličenog označenog (povijesna činjenica) te da prikažu povijesnu zbilju iz ugla subverzivnih snaga koje su isključene iz javnih verzija povijesti.⁶ S druge strane, u suvremenim je historiografskim tekstovima izrijek o vlastitoj situaciji povjesničara na radu u arhivima nadišao stranice uvodnih napomena. Jedan je od anticipatora izražajne arhitektonike u pisanju o povijesti što otklanja od uobičajenog "trećeg glasa objektivnosti", Emmanuel Le Roy Ladurie. On je svoju interpretativnu i pripovjedačku ulogu prezentirao u knjizi *Carnival in Romans* (1979.) i to kao istraživač izvještavajući izvana o priči koju pripovijeda.⁷ Signiranje proizvođača historiografskog teksta, konfiguracija njegove svijesti i načela sintagmatskog povezivanja u historiografskom tekstu danas se učestalo problematiziraju u suvremenoj teoriji književnosti i kulture:

---

svaka nacionalna historiografija ovisi o svojoj tradiciji povijesnoznanstvenog mišljenja. Ipak, valja spomenuti da tematska privilegiranost na istraživanju ekonomskih struktura i promjena u prošlim vremenima povezuje marksističku historiografiju s "braudelovskom", premda Braudel i njegovi nastavljači odbacuju marksistički teorijski postav o ekonomiji kao glavnom pokretaču djelatnosti ljudi i razvoja društva. Više o toj tematskoj podudarnosti u: Hunt, 1986, 214, 221., Hunt, 2001, 29-32. i Gross, 2001, 256-257.

⁴ Biti 2000, 403-404.; Isti, 2000, 9-16, 17-31, 32-64, 90.

⁵ Pojam historiografske metafikcije iskovala je Linda Hutcheon u knjizi *Poetika postmodernizma: povijest, teorija, fikcija* (*A Poetics of Postmodernism. History, Theory, Fiction*, New York & London: Routledge, 1988.) a označava varijantu postmodernističke proze koja se prelama kroz autoričin naslovni trokut povijesti, teorije i fikcije. Autoričina prvotna intencija bila je pojmom označiti "žanr" novopovijesnog romana anglofonske književnosti gdje se u fikciju instaliraju književni i povijesni tekstovi. v. Jukić, 2003: 128-129., te šesto poglavlje Hutcheonine knjige naslovljeno "Historicizing the Postmodern: The Problematicizing of History", 87-101.

⁶ Hutcheon, 2002, 37, 46-58. v. i Tatarin, 2002, 62-64

⁷ Hutcheon, 1988, 91.

“Povijesti kao da se više ne čitaju toliko radi upoznavanja prošle stvarnosti o kojoj govore pa niti radi razabiranja prešutnih pretpostavki zajednice koja ih je stvorila. Danas ih prije svega čitamo kao autoreferencijske strukture koje nas uvode u složen proces povjesničarevih što promišljenih što spontanih selektivnih odluka, a time u etičko - politički kompleks “središta”njihovih diskurza”⁸

Usidranje historiografije u postmodernističko ozračje otvara tako mnogobrojna pitanja oko stabilnosti oštre binarne opreke književnosti i historiografije i oko prirode normativa kojima je praksa povjesničara predodređena.

Sam generalizacijski opis postmodernističkih promjena u povijesnoznanstvenoj praksi trebao bi se bazirati na jedinicama rada, odnosno na historiografskim tekstovima koji su najbolji odraz mnogostrukih predmetnih interesa povjesničara kao i mnogolike mreže metodoloških svojstava. Polazeći od kriterija metodološke podloge teksteve implicitno ili eksplicitno uklopljene pod granu historijske antropologije bi se načelno dalo podvesti pod dva osnovna sloja.

Prvi bi zahvatio tekstove koji ilustriraju čovjekovu svakodnevnicu u određenom razdoblju, prostoru i društvu. Pažnja je na onome što se manje mijenja, na gotovo imobilnim pojavama, kao što su prehrambene navike, načini liječenja (narodna medicina), sveta i profana ljubav, obiteljski i bračni odnosi, igre u dokolici, čitalačke sposobnosti itd. Prilikom proučavanja takvih antropoloških tema povjesničari reguliraju izbor činjenične građe iz izvora pomoću sustava pojmova i kategorija, odnosno pomoću teorije. To znači primjenu ustaljene epohalne razdiobe prošlog vremena, dijakronijsku organizaciju činjenično-procesualna predmeta proučavanja na temelju koncepata uzročnosti, pokretačkih snaga, promjena i njihovih posljedica. Obuhvaćaju se periodi od pola do jedno stoljeće, te u složenijim, većinom u knjigu ukoričenim istraživanjima, i jedno epohalno razdoblje. Se-

⁸ Biti, 2000, 28. O govorniku povijesti - povjesničaru, odnosu *ja* i *mi* u historiografskoj pripovijesti i o ideološkim (ne)svjesnim pogonima koji povjesničare potiču na konkretnu istraživačku usmjerenost, u tekstu Nenada Ivića “Kritika kritičke historiografije: Ivan Lučić i Nada Klaić” (2003, 158-181.). Riječ je o složenoj, misaono teško prohodnoj, ali zadivljujuće inovativnoj analizi doduše napisanog i tradicijskog, ali ne i kritički ocijenjenog, hrvatskog historiografskog korpusa. Ivić iznosi kritiku na rad Nade Klaić *Povijest Hrvata u srednjem vijeku* (Zagreb 1990.) koji je i pod paskom nekih suvremenih povjesničara, npr. Nevena Budaka ocijenjena kao tekst pisan “u dosta tradicionalnom građanskom duhu”. (Budak, 1999, 464.) Suvremeni su institucijski pogoni hrvatske povijesne znanosti u Ivićevom okularu nimalo hvalevrijedne pozornosti jer su nedovršeni poslovi historiziranja historiografskih tekstova načinjenih u prethodnim paradigmatskim formacijama koje obilježuje političko nadziranje povijesnom strukom: “dovoljno je baciti pogled na programe studija povijesti na Zagrebačkom sveučilištu pa da se vidi kako je povijest znanosti od moguće uloge skeptičkog izazivača vladajućih stavova o problemima pretvorena u slugu tih stavova: povijest historiografije, ispisujući povijest discipline naročito prepariranim uzorima i junacima, isključuje skeptički dijalog o dometima pojedinih historiografskih djela, okultira njihovu vezu s tim istim uzorima i junacima te osuđuje sebe na ponavljanje odavno postavljenih problema. U stanovitom je smislu, nova, socijalna, multikulturalna ili bilo kakva druga povijest unutar hrvatske povijesne institucije nemoguća jer te nove perspektive na služe otvaranju novih problematika već cementiranju starih rješenja. Eak i kad je začinjena Braudelom, hrvatska srednjovjekovna povijest ostaje, uz zanemarljive razlike, gotovo istovjetna kao i prije njega što ne govori toliko o izuzetnoj oštroumnosti povjesničara koliko o njihovu odbijanju da novim perspektivama promijene predmet vlastitog istraživanja.” (N. Ivić, 2003, 169.) Moje uvodne konstatacije i navođenje autora iz domaće povijesnoznanstvene struke koji anticipiraju tematske i metodološke trendove dominantne danas u suvremenoj svjetskoj historiografskoj zajednici, u tome smislu idu ka opovrgavanju Ivićeve kritike. Ivić je po meni, trebao konkretizirati svoje tvrdnje navođenjem imena autora koji potkopavaju putove hrvatske historiografije prema novim trendovima istraživanja. Slažem se (a poradi toga i ova ekstenzivna bilješka) s Ivićem da je od presudne važnosti za historiografski ceh u Hrvatskoj provođenje historizacije napisanih historiografskih tekstova i teza iz prijašnjih razdoblja. (v. usp. Reakciju na Ivićevo “odašiljanje lavine kritičkih inektiva na adresu suvremene povijesne znanosti” sadržane u njegovom knjizi *Texus: Istraživanje o Amijanu Marcelinu* (Zagreb: Matica hrvatska, 2001.) u kritici (osvrtno) te iste knjige iz pera Stanka Andrića “Amijan Marcelin i aporija povijesti”, 2003.)

lektivni manevar ponad prijedene građe izvora možda je izričito obilježje ovakvih historiografskih analiza. Einjenica iz izvora oprimjeruje rekonstrukciju generalnog modela, tipa, dominantnog stila, kolektivnog svojstva. Kontradikcije i diskontinuiteti od onog utvrđenog kao dominantno, izdvajaju se u slučaju da su razmaci među činjeničnim supstancijama sve manji. Učestalo pojavljivanje nečeg novog nagoviješta prijelaz, a povjesničari tendiraju sintetiziranju i jednosmjernoj stratifikaciji pa i kotradikcijama nalaze prigodna objašnjenja putem rasporeda uzrok - posljedica.

Naspram prvog sloja koji se naslanja na objasnidbeni modus, putem kojeg se činjenične supstance iz izvora promatraju po udjelu ponovljivosti i time uprizoruju u strukture, drugi bi sloj činili radovi koji dijelom pripadaju prethodno objašnjenom historiografskom "žanru". Naime, analize su to temeljene na arhivskoj građi koja osvjetljava neka dramatična zbivanja viđena okom svjedoka ili sudionika. Srž je "žanra": vremenski kratak period, biografska implikacija u opisu života pojedinca i to uglavnom tzv. slabog subjekta, pripadnika marginalne skupine, događanje je zahvaćeno problemom - reagiranju sredine (nekog kolektiva) na akcije pojedinca i obrnutom procesu - reagiranja potonjeg na pritiske kolektiva. Birani pojedinac služi kao reprezentant "prosjeaka" epohe, zatim društvene skupine te je pokazatelj "neobičnosti", subverzije; njegov je život shematiziran kao jednadžba unutrašnje forme i vanjskih sila. Pristup time konačno predočava višestruku stratifikaciju glede promatranog subjekta; historiografija je to koja počiva na dijalektici djelovanja strukture (npr. svjetonazor vremenske epohe, društvene skupine) i strukture djelovanja (izabrani pojedinac/ci). Ono što još valja istaknuti jest to da današnji areal povijesnoznanstvene struke priznaje predmetu proučavanja istovrijednu obavijest bez obzira imao rad svojstvo mikro ili makro pristupa.⁹

Odvjetak historijske antropologije čini i povijest žena te je za razliku od ostalih istraživačkih orijentacija antropološki usmjerene povijesti, jedino ženska povijest posve nova. Proučava se udio žena u povijesti na svim životnim područjima; a posebno su rašireni interesi na istraživanju ženske prisutnost u obitelji, u društvu, njezin doprinos u kulturi kroz umjetničku djelatnost. Neizbježne poteškoće stvaraju se u praćenju novonastajućih koncepata u povijesnoj znanosti, jer se oni mijenjaju iz dana u dan. Tako su proučavatelji povijesti žena uvođenjem kategorije roda ("gender") suzbile potencijalne kritike poradi njihove isključive fokusiranosti na ženska iskustva u prošlosti.¹⁰ Rod se u suvremenim feminističkim raspravama, pod utjecajem Judith Butler ne tretira kao kategorija kojom se upisuju značenje na prethodno dani spol. Riječima te filozofkinje, rod označava "sam aparat proizvodnje kojim se ustanovljuju spolovi", to je "diskurzivno/kulturalno sredstvo kojim se "spolna priroda" ili "prirodni spol" proizvode i uspostavljaju kao "preddiskurzivni".¹¹ Odbacujući biološki determinizam ona predlaže performativno shvaćanje roda, ono koje rod poimlje konstrukcijom heteroseksualne matrice čiji su proizvođači muška središta moći. Ponavljanjem rodnih normi npr. tjelesnih gesti i pokreta proizvodi se neobična pojava "prirodnog spola" ili "prave žene", odnosno iluzija o stalnom rodnom jastvu. Naravno, njezina teorija nije u svih prihvaćena i izaziva kritiku zbog toga što teza o spolu kao kulturalnom konstruktom lančano povlači da je i priroda kulturalni proizvod.¹²

⁹ O metodološkim i tematskim implikacijama antropologije/etnologije na povijesnu znanost u Gross, a1996, 71-86. i Bertoša, 2002, 297-311. Mikrohistorijska pozornost na odnosu pojedinca i grupe za Georgesa Dubyja osnovica je proučavanju mentaliteta. Duby, 1970, 303-328. v. i Tatarin, 2002, 57-58, 62, 105.

¹⁰ Ograjšek, 2001, 21-25.; Gross, a1996, 84.; Gross, 2001, 343-349.

¹¹ Butler, 2000, 22.

¹² Gross, b1996, 152.

Nije samo opseg tematskih interesa povjesničara porastao, već je vidljiv i metodološki pomak u provedbi kritike izvora. Na tome se stupnju rada povjesničar suočava s činjenicom da mu je dostupan izvor iz prošlosti višestruko posredovan tekst koji ovisi o mediju, autoru, prvotnoj intenciji nastanka i cijelom spektru autorovih obrazovnih, kulturnih i ideologijskih profila. Podatak iz izvora sredstvo je kojim se nastoji doprijeti do prošle stvarnosti, a valjani put do toga je pomna filološka analiza teksta. Povjesničari prigrljuju književnoznanstvenu praksu tzv. "pomnog čitanja" zadržavajući se na manjem broju tekstova - povijesnih izvora u kojima uviđaju kompleksnosti i kontradikcije, združenost fikcije i faksije, doslovne (kognitivne) i metaforičke uporabe jezika. Tekstualizirani izvor promatra se u svojoj višeslojnosti: navodi se što eksplicitno govori, kako to iskazuje, koje kontrakcije mogu postojati između njegove manifestne i latentne poruke. Tekst - izvor se također dovodi u svezu s drugim izvorima u istovrsnom i/ili različitom mediju te vremenu nastanka, pa se time odgonetava što izostaje u jednom, a što se nadograđuje u drugom. Književni znanstvenici razvili su tehnike čitanja "između redaka", odnosno dekodiranja narativne logike, a danas se metaknjiževnim tretmanom u pristupu neknjiževnom materijalu obilato služe i povjesničari. Kao što pojedini književni (fikcionalni) tekst participira u vremenu svoga nastanka, tako je i arhivski dokument kao što je dvorska kronika ili pak, "vita" (životopis sveca) žanrovski obilježen, svodljiv na prepoznatljive topose, figurativne konstrukcije i organizacijske obrasce u sklapanju kompozicije s početnim, središnjim, prijelaznim i završnim narativnim motivima.

Odbacilo se, isto tako, devetnaestoljetno privilegiranje tzv. "primarnih izvora" (pravni spisi, vladarske povelje i isprave, saborski zapisnici, ratna izvješća) i pomnije se obratila pozornost na one "sekundarne" (intimni dnevnici, kronike, književni (fikcionalni) tekstovi, pučke knjižice i kalendari, usmenoknjiževni oblici). Naširoko poznati teoretičar povijesti Hayden White opominje na retoričnost kao obilježje svih dokumenata na osnovi kojih povjesničar rekonstruira prošlost. On vidi primarnu zadaću povjesničara u tumačenju tekstova iz prošlosti i ta ga koncepcija povezuje s Dominickom LaCaprom. Obojica teoretičara zagovaraju implikacije književnokritičke prakse u heruističkom stupnju rada povjesničara, od lingvističke analize do dijaloškog pristupa interpretatora prema tekstu - izvoru u odgonetavanju njegovih ambivalentnih silnica i višestrukosti značenja (smisla). LaCapra drži da je zadatak povjesničara neprestano problematizirati svoje razumijevanje povijesnih vrela kao i poziciju s koje on sam progovara, osobne osviještenosti o ograničenosti, kako individualne tako i ograničenosti povijesnoznanstvene institucije što nameće pravila rada, disciplinira prezentacijski/pripovjedni iskaz.¹³

Govorenje o proširenju predmeta proučavanja i novim metodološkim pomacima u povijesnoj znanosti neizbježno uključuje osvrt na teorijsku refleksiju, stavove i konkretnu realizaciju prezentacijskog segmenta povjesničareva rada. U onom što se naziva završnim činom istraživanja, odnosno izvještaju (historiografskom tekstu), povjesničar oblikuje pripovjedni iskaz. Pričanje priča pokazuje se kao univerzalni način kojim muški i ženski kolektivi daju svijetu značenje i poredak. Historiografski, kao i mnogi drugi nefikcionalni tekstovi, očituju zajedničku karakteristiku s fikcionalnim tekstovima; a to je da se svi mogu tumačiti kao semantičke konstrukcije koje prikazuju izmjene nekog stanja stvari, prijelaze iz jednog stanja u drugo, aktere tih situacija i njihove radnje.¹⁴ Postmodernistički povici ponajviše od strane naratologa nastoje suziti razlike između književnog (fikcijskog) i historiografskog pripovjednog teksta. Polazna argumentacija koju ističu jesu zajednički

¹³ Biti, 2000, 27, 69-79.; LaCapra, 2003, 67-68, 75.

¹⁴ Wiener, 1998, 621.; Peleš, 1999, 10, 12-22.

korijeni, odnosno činjenica da su sve do kraja 18. stoljeća (kada nastupa osamostaljivanje osjetilne od umne spoznaje) i povijest i književnost oblici retoričkog prikazivanja stvarnosti koji nastaju u interakciji individualnog umijeća autora i njegova osobnog znanja.¹⁵

Povjesničari ni iz vlastitog tabora nisu lišeni kritičkih osvrta na epistemologiju. Ponovno se pojavljuju imena Haydena Whitea i Dominicka LaCapre. Zahtjevno je i nalaže podosta prostora osvrtanje na tezu prvog teoretičara o tropološkoj figuraciji historiografskog teksta kojom je izazvao silne reakcije među povijesnoznanstvenim djelatnicima koji njegova stajališta shvaćaju neprijateljskim i pogubnim. Ukratko, treba izdvojiti da White kritizira stare predrasude o “događajima koji kao da izvješćuju sami o sebi”, odnosno stav da nema razlike između zbiljskog slijeda događaja i njihova jezičnog prikazivanja.¹⁶ Drugi ne poriče postojanje konteksta izvan knjige, ali se suprotstavlja pokušajima da se povijesna zbilja reducira isključivo na njene bistvene (predtekstualne) značajke. Naspram jednodimenzionalnog čitanja teksta i konteksta, za LaCapru je status zbilje određen simboličkom ambivalentnošću pa on preporučuje pristup zbilji sa znanjem o trajnoj dinamici simboličkih značenja. S druge strane, zagovara čitanje tekstova (npr. onih arhiviranih) kada su oni shvaćeni kao “varijabilne uporabe jezika koji se prilagođavaju kontekstima - ili ih “upisuju” - na različite načine - načine koji onoga koji tumači tekstove angažiraju kao povjesničara i kao kritičara u dijalogu s prošlošću”. On naglasak stavlja na metodološkom ambigvitetu, na konceptu “dijaloškog povjesničara” koji djeluje unutar lingvističkih, filozofskih i historijskih struktura.¹⁷

Prema Whiteu prikladno je polazište za pisanje historiografskih tekstova pluralistička koncepcija: spoznaja da ne postoji jedno jedino točno gledište o bilo kojem predmetu proučavanja već mnogo točnih gledišta, od kojih svako zahtijeva vlastiti stil predočavanja.¹⁸ LaCapra zagovara alternativan, gotovo utopijski model povjesničara koji bi uzore trebao tražiti u pripovjednim strategijama romanopisaca pa bi time nadišao historiografske pripovjedne konvencije kao što su jedinstveno gledište, kronologija i sveznajući pripovjedač.¹⁹ Jedna od njegovih zamisli je karnevaleski povjesničar; onaj koji bi iskušao obrtanje konceptualnih kategorija i omogućio putem jezičnih obrata mijenjanje uobičajenih pretpostavki.²⁰

Pored američkog dvojca, u raspravama oko odnosa historiografije, jezika i književnosti značajno mjesto imaju i radovi francuskog povjesničara Michel de Certeaua. On eksplicira čimbenike koji utječu na oblikovanje historiografskog diskurza i naziva ih “elementima matematičke analize društva”; oni su sljedeći: sociopolitički kontekst, tehnička redukcija (unaprijed upisana u svakoj analitičkoj metodologiji) i stvarne posljedice koje ona polučuje na polju historiografije u ideologijskom i društvenom smislu.²¹ Važnim je i njegova opaska o postmodernističkom epistemološkom postavu što se usidrio u svijesti suvremenog povjesničara da svojim iskazom ne odgonetava istinu. Ono što de Certeau vidi kao obilježja današnjeg historiografskog diskurza jest legitimacijski čin povjesničara koji svojom apar-

¹⁵ Biti, 2000, 22.

¹⁶ Biti, 2000, 9-10.

¹⁷ Kramer, 2001, 176, 179-180.; LaCapra, 2003, 75. Vidi i kritiku na teorijske postulacije Whitea i LaCapre kod Mirjane Gross, 2001, 19, 334-337.

¹⁸ Kramer, 2001, 169. Peter Burke izriče da povjesničari sve više znaju da njihova djela ne odražavaju “što se doista dogodilo”, nego interpretiraju događaje iz određenog kuta. Zbog toga, tradicionalno pripovijedanje nije pogodno za takav način prikazivanja. Potrebno je da povjesničari potraže načine kako će upozoriti čitateljstvo kako ne znaju sve i kako nisu nepristrani. (Gross, 2001, 339).

¹⁹ LaCapra kritizira održavanje tehničkih konvencija u povijesnoznanstvenoj struci i to: jedinstva pripovjednog glasa, jedinstva između pripovjedačkog i autorskog glasa, strukture priče prema kronološkom redoslijedu i metodu periodizacije kojoj povjesničar ne daje teorijsku težinu. LaCapra, 2003, 67. i Kramer, 2001, 171.

²⁰ Kramer, 2001, 172-173.

turom za kritičko iščitavanje dokumenata briše greške iz priča o prošlosti: "Teritorij koji zahvaća stečen je dijagnosticiranjem pogrešnog."²²

Kako novoobjavljeni historiografski tekst potražuje prvobitne komentare od same struke, kritički se aparat ne bazira na figurativnim i tropologijskim konstrukcijama kojima je autor možda obrazložio neke povijesne situacije i procese. Držim da analiza historiografskog teksta zahtijeva osviještenog čitatelja s neophodnim znanjem i/ili iskustvom operativna postupka povjesničara na kritici izvora, te sa znanjem o shematiziranim modelima koji se primjenjuju u završnom činu rada, u prezentaciji istraživanja. Pri tome se govor o djelu ne treba zaustaviti na preispitivanju kauzaliteta oko istraživačkog pitanja i izložene argumentacije ili pak, dispozicije i finalnog objašnjenja. Razdioba poglavlja i njihova kompozicija, smještaj fusnotnog zapisa na stranicama ili pak, na kraju knjige, upis autoreferencijske niti povjesničara o istraživačkim etapama, o prijedenoj kritici izvora, o difuznim mjestima na koja je nailazio prilikom rada na izvorima ili konstruiranju značenja o spletu povijesnih činjenica - neka su obilježja koja historiografski tekst mogu prikazati kao participanta "uobičajene" prakse pisanja o povijesti ili pak, pronositelja novih strategijskih postupaka. Naravno, i takav bi kritički osvrt zanemario onaj osnovni razlog pisanja o povijesti, a taj je pričanje o biti prošlih događaja, iznošenje istine o prošlosti. Još je u Aristotela inaugurirana razlika između povijesti i pjesništva (književnosti) kao razlika između "onoga što se doista zbilo" i "onoga što je zamišljeno kao da se moglo zbiti".²³

Pri tome je važna suvremena pristupnica povijesnoznanstvenoj instituciji koju predstavljam formulacijom Nenada Ivića: "svako stoljeće i svako doba daju objektivnosti, biti, istini i prošlosti, drugačija, ni manje ni više vrijedna značenja", te još "povjesničari su shvatili da velik dio njihove istine ovisi o načinu na koji je iznose te da lavlji dio njihove popularnosti proizlazi iz napetosti čitanja".²⁴

Zdenka Janeković Römer ističe kako se "povijesna naracija ne može shvaćati kao golo formuliranje rezultata istraživanja, ali ni kao jedina dimenzija historiografije. Povijest kao disciplinu konstituiraju jednako i istraživački postupci i literarni iskaz".²⁵

Upravo bi s takvim znanjem i trebalo pristupiti historiografskom tekstu koji za cilj ima predstavljanje kognitivne spoznaje (istine) o prošloj stvarnosti, ali koji je i nužno komunikacijski događaj, podložen većem - manjem prijemu u i izvan struke. Taj fenomen prijemčivosti historiografskog teksta perspektira gledišta prema instanciji povjesničara te njegovim izražajnim i stilskim karakteristikama pisanja o povijesti.

Postmodernistički tip historiografskog diskurza (ili terminom "primijenjeni postmodernizam") naišao je na veliku recepciju i izvan povijesnoznanstvene struke, u bok uz književne *bestsellere*. Paradigmu postmodernističkoj povijesnoj pripovijesti postavio je Carlo Ginzburg svojim nenadmašnom pričom o životu mlinara Menocchia kojeg je inkvizicijski aparat Furlanije osudio na smrt zbog heretičnosti njegova učenja vjere. Ukoričena pod naslovom *Sir i crvi. Kozmos jednog mlinara iz 16. stoljeća*, ta analiza umnogočemu historiografiju približava književnosti. Sljedeća dva teksta koja odražavaju isto svojstvo su *Nedolični čini. Život jedne lezbijske opatice u renesansnoj Italiji* Judith C. Brown i *Povratak Martina Guerrea* Natalie Zemon Davis. Te povijesne pripovijesti koncipirane su u istim parametrima: istodobno su i historiografski i biografski tekstovi jer pripovijedaju životnu priču jednog individualca, neobične osobe. Zanimljivo, u sva tri slučaja vremenski je zahvaćeno

---

²¹ Žužul, 2002, 57

²² Biti, 2000, 134. i Žužul, 2002, 54-55. Citirano prema Žužul, 2002, 54.

²³ Biti, 2000, 39.; Šporer, 2002, 263, 267.

²⁴ Ivić, 1989, 232, 233.

²⁵ Janeković Römer, 2000, 209.

razdoblje 16., a u *Nedoličnim činima* još i prva polovica 17. stoljeća - dakle, početak ranog novog vijeka. U slučaju Ginzburga i Brownove polazište rekonstrukciji života neobičnih osoba, mlinara Menocchia i opatice Benedette jesu sačuvani inkvizitorski izvještaji naslovljeni na ime institucije vlasti čijim represivnim mjerama bivaju pogođeni.

N. Zemon Davis poseže za rekonstrukcijom života Martina Guerrea koji je izbjivao od obiteljskog doma na dvanaest godina, a čije je mjesto uz suprugu Bertrande u zadnje četiri godine njegova izbjivanja popunio varalica Arnaud du Tilh koji je preuzeo njegov identitet. Mnogobrojni suvremenici prisustvovali su suđenju varalici, a o tome neobičnom slučaju, koji je odjeknuo iz Toulousea diljem Francuske, postoje mnogobrojni izvori (usmene predaje, književni tekstovi, sudski zapisi). Kao i C. Ginzburg te J. C. Brown, i N. Z. Davis suočava se s višestruko posredovanim tekstovima, podložnim filtriranjima, oblikovanih naknadnim varijantama. U tim trima povijesnim pripovijestima čitatelj može dokučiti neprekidno prisutnu svijest instancije povjesničara da je svaki izvor posredovan, a objedinjuje ih i upisivanje operativnih zahvata u ispitivanju izvora, otkrivanju povezanosti izvora sa zbivanjima, te utvrđivanju značenja. Tako Ginzburg koristi prostor jedne cjeline da bi referirao na prethodno iznijeto, cijelo poglavlje je namijenjeno autoreferenciji istraživačkog pothvata s pitanjima, utvrđenim analogijama i suprotstavljenostima među radnim hipotezama.

“Još se jednom stječe dojam da se nalazimo u slijepoj ulici. (...) Pošto smo tu pretpostavku odbacili, ispitivanje Menocchiove ekleziologije potaknulo je novu hipotezu ... Otklonivši i nju ..., predočio se problem (...) Nakon sudaranja o zidove tog labirinta, vratili smo se na polaznu točku ... Gotovo smo se vratili. (...)”²⁶

Tamo gdje izvori šute dolazi do izražaja mašta. Naime, svi troje vođeni željom da ispričaju priču donekle popunjavaju praznine a i progovaraju o svojim invencijama. N. Z. Davis zapisuje:

“Paradoksalno, što sam više ulazila u proces stvaranja filma, sve sam više htjela ići dalje od toga. Bila sam ponukana da kopam dublje po tome slučaju - da shvatim njegovu povijesnu bit. Pisanje za glumce, a ne za čitatelje postavilo je nova pitanja o motivacijama ljudi šesnaestog stoljeća, ... Osjećala sam kao da sam u vlastitom historijskom laboratoriju koji ne proizvodi dokaze već povijesne mogućnosti.”²⁷

Prethodeće scenarijsko iskustvo ostavilo je traga na formu povijesne pripovijesti Zemon Davisove jer je riječ o izrazito vizualnom tekstu, a fabula je čvrsto povezana sintaktička tvorba s izraženim početkom, sredinom i krajem, te zapletom i - po homersko - aristotelovskom uzorku priče - s prepoznavanjem.²⁸ Okosnicu pripovijesti čine tri lika: Martin Guerre, njegova supruga Bertrande i varalica Arnaud du Tilh koji je preuzeo Martinov identitet. Fabula se podrobno razvija prema kronološkom tijeku događaja uz opisne implikacije o aktantima - osoba koji su u središtu radnje. Pripovijest započinje početkom 16. stoljeća i prvotno se rekonstruira život Martina i njegove obitelji koja napušta francusku Baskiju te odlazi živjeti u Artigat, mjesto južno od Toulousea. Njihovo izmještanje povodom je za kontekstualiziranje vremensko - prostornih okvira. Autorica potanko opisuje različiti stil življenja seoske sredine koju je Martinova obitelj napustila i sredine u koju se doseljava. U središtu su autoričnih opisa različiti manifesti običajnog nasljeđivanja zemlje u obitelji te

²⁶ Ginzburg, 1989, 72-73. Usp. Bertošin osvrt na Ginzburgovu knjigu u Bertoša, 2002, 351-357, 369-371.

²⁷ Zemon Davis, 2001, 9-10, 22.

²⁸ Šporer, 2002, 263.

strategije oko ugovaranja ženidbe. Martinova ženidba povodom je za pripovijedanje o obitelji njegove supruge Bertrande de Rols, a isto se čini u "zapletu" kada varalica preuzima Martinovo mjesto u obiteljskoj kući, pri čemu se prvotno rekonstruira njegov prijašnji život kao Arnauda du Tilha. Biografski događajni slijed nadopunjuje se vremensko - prostornom freskom običajnih, svjetonazorskih, sudsko - pravnih i političkih determinanti. Primjere koje autorica upotrebljava radi pozicioniranja pojedinca u vremensko-prostorno-društveni kontekst pri tome, ne "slabe" osnovnu fabularnu liniju. Služe kao digresijski umeci, ne donose se u povelikom broju i time je sintaktička i semantička povezanost cjeline održana.

Autorica vrlo često tekstualizira svoju komentatorsku poziciju naspram izvora na koji ma bazira priču, pa tako kaže:

"Što je bilo s Bertrande de Rols? Je li znala da novi Martin nije onaj čovjek koji je napustio prije osam godina? Možda nije odmah kad je stigao sa svim tim "znakovima" i dokazima. No, uporna i časna Bertrande ne čini se ženom koju je mogao lako prevariti čak ni šarmer poput Pansettea." (str. 65)

ili

"Tko sam onda ja, možda se pitao Martin Guerre, ako drugi čovjek živi onaj život koji sam ostavio iza sebe, a upravo se spremaju da njega proglase nasljednikom moga oca Sanxija, mužem moje žene i ocem moga sina? (kurziv - M. C.) Pravi Martin Guerre mogao se vratiti da preuzme svoj identitet, svoju osobnost, prije nego što bude prekasno." (str. 107)

Potonja sekvenca, kurzivom naznačena, neizravni je unutarnji monolog gdje se isprepliću obje instancije teksta: pripovjedača povjesničarke i njezina lika. Dalo bi se naći još podosta takvih primjera, a potvrda su autoričine slobodno izrečene želje za prodiranjem u svijest svojih aktera, za promatranjem zbivanja iz perspektive sudionika. To je odraz autoričina pribjegavanja ka mehanizmima karakterističnim za fiktionalnu jezičnu praksu (dopunjavanje, zamišljanje, preslagivanje, usklađivanje, stilizacija).²⁹

Slična pripovjedna tehnika korištena je i u povijesnoj pripovijesti *Nedolični čini* gdje su se na bezbroj mjesta razmnožile riječi "možda", "vjerojatno", "moglo bi biti", upravo zato što autorica svoju povijesnu radionicu označuje kao "plan mogućeg". Mnogostruke forme oglašavanja povjesničara - putem citata, parafraziranja, izravnim i indirektnim govorom junaka, zatim komentatorski i esejizirani iskaz autora - odlike su novih sintaktičkih postava u historiografskim tekstovima. Prostor za vlastiti govor, vlastitu subjektivnost i stil pokatkada se i problematizira.

C. Ginzburg je pripovijedanjem o Menocchiu morfološki pristupio sačuvanim mlinarevim iskazima kako bi pokazao da je njegov junak, seoski mlinar, individualna pojava ranonovovjekovne epohe i kako je u njemu dostupnim heterogenim tekstovima izradio je svoje religijske ideje čiji su korijeni još iz neodgonetljivih slojeva seljačke (narodne) tradicije, artikulacija narodnih vjerovanja i nejasnih seljačkih mitologija. J. C. Brown životnom je pričom o redovnici Benedetti pak, pokazala kako funkcionira mehanizam vlasti, kako je neobični pojedinac uglavljen u društvenu sredinu te je obratila pažnju na probleme oko tretmana lezbijstva u 16. i 17. stoljeću u Italiji.³⁰

---

²⁹ Tatarin, 2002, 14, 23-24, 104-105, 107, 116-118.

³⁰ Brown, 1990.; v. i Tatarin, 2002, 101-118.

Domišljanje prošlog ponad raspršene i fragmentirane činjenične supstancije obilježuje sva tri teksta. Stilizacija pri tome ne umanjuje interpretativni postupak koji počiva na povezivanju mikro i makro pristupa, pojedinca i kolektiva. Inovativne realizacije u postmodernističkom tipu historiografskog diskurza počivaju na stilskom sinkretizmu ovih tekstova. Kombinirani su kao historiografija-problem i historiografija-pripovijest, s podosta literarnih umetaka u opisnim rečenicama, u podastiranju dramski oblikovanih partija izlučenih iz arhivskog materijala. Interesom za "ono što se događalo u glavama njihovih junaka" neopterećeno ispituju granice povijesnoznanstvene discipline. Utoliko, pokazuju i imaginacijsku sposobnost svojih autora.

Literatura

- Andrić, 2003. Stanko Andrić, "Amijan Marcelin i aporija povijesti (Nenad Ivić, *Texus: Istraživanje o Amijanu Marcelinu*)" u *Zarez*, 99/27.2.2003.
- Bertoša, 2002. Miroslav Bertoša, *Izazovi povijesnog zanata. Lokalna povijest i sveopći modeli*, Antibarbarus, Zagreb, 2002, 297-311.
- Biti, 2000. Vladimir Biti, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb, 2000.
- Biti, 2000. Vladimir Biti, *Strano tijelo pri/povijesti. Etičko-politička granica identiteta*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2000.
- Brown, 1990. Judith Brown, *Nedolični čini. Život jedne lezbijske opatice u renesansnoj Italiji*, (prevela s engleskog Anja Picelj), Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1990.
- Budak, 1999. Neven Budak, "Anali u hrvatskoj historiografiji. Borba za modernizaciju povijesne znanosti" u *Zbornik Mirjane Gross*, , Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb 1999, 459-467.
- Butler, 2000. Judith Butler, *Nevolje s rodnom. Feminizam i subverzija identiteta*, (prevela s engleskog Mirjana Paić Jurinić), Ženska infoteka, Zagreb, 2000.
- Zemon Davis, 2001. Natalie Zemon Davis *Povratak Martina Guerre*, (preveli s engleskog Andrea Felman i Miloš Đurđević), Konzor, Zagreb, 2001.
- Duby, 1970. Georges Duby, "Istorija mentaliteta" u *Treći program radio Beograda*, (preveo s francuskog Branko Jelić), Proleće/ 1970, 303-328.
- Ginzburg, 1989. Carlo Ginzburg, *Sir i crvi. Kozmos jednog mlinara iz 16. stoljeća*, (preveo s talijanskog Frano Eale), Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1989.
- Gross, 1994. Mirjana Gross, "Mikrohistorija dopuna i suprotnost makrohistorije" u *Otium. Easopis za povijest svakodnevnice*, 2(1-2)/1994, 18-35.
- Gross, a1996. Mirjana Gross, "Susret historije i antropologije" u *Narodna umjetnost*, 2(33)/1996, 71-86.
- Gross, b1996. Mirjana Gross, "Žena - čovjek" u *Otium. Easopis za povijest svakodnevnice*, 4(1-2) /1996, 149-155.
- Gross, 2001. Mirjana Gross, *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća i traganja*, Novi Liber, Zagreb, 2001.

- Hunt, 1986. Lynn Hunt, "French History in the Last Twenty Years: The Rise and Fall of the *Annales* Paradigm" u *Journal of Contemporary History*, 21(2)/ 1986, 209-224.
- Hunt, 2001. Lynn Hunt, "Uvod: historija, kultura i tekst" u *Nova kulturna historija*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2001, 25-51.
- Hutcheon, 1988. Linda Hutcheon, *A Poetics of Postmodernism. History, Theory, Fiction*, Routledge, New York & London, 1988.
- Hutcheon, 2002. Linda Hutcheon, "Postmodernistički prikaz" u *Politika i etika pripovijedanja*, ur. Vladimir Biti, (prevela s engleskog Ana Juričić), Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2002, 33-59.
- Ivić, 1989. Nenad Ivić, "Pričanje povijesti" u Carlo Ginzburg, *Sir i crvi. Kozmos jednog mlinara iz 16. stoljeća*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1989, 229-237.
- Ivić, 2003. Nenad Ivić, "Kritika kritičke historiografije: Ivan Lučić i Nada Klaić" u *Prošla sadašnjost. Znakovi povijesti u Hrvatskoj*, ur. Nenad Ivić & Vladimir Biti, Naklada MD, Zagreb, 2003, 158-181.
- Janeković Römer, 2000. Zdenka Janeković Römer, "Povijesna spoznaja i metodologija povijesti u postmoderni" u *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 32-33/1999-2000, 203-219.
- Jukić, 2003. Tatjana Jukić, "Priče iz davnine: hrvatska historiografska metafikcija" u *Prošla sadašnjost Znakovi povijesti u Hrvatskoj*, ur. Nenad Ivić & Vladimir Biti, Naklada MD, Zagreb, 2003, 128-157.
- Kramer, 2001. Lloyd S. Kramer, "Književnost, kritika i historijska imaginacija: književni izazovi Haydena Whitea i Dominicka LaCapre" u *Nova kulturna historija*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2001, 144-181.
- LaCapra, 2003. Dominick LaCapra, "Povijest i roman" u *K. Studentski časopis za književnost, književnu i kulturalnu teoriju*, (prevela s engleskog Milena Radovčić), 2(1)/2003, 63-81.
- Ograjšek, 2001. Ida Ograjšek, "Rod i povijest u zapadnoj Europi" u *Kruh & ruže*, 15/2001, 21-25.
- Peleš, 1999. Gajo Peleš, *Tumačenje romana*, Artrestor Naklada, Zagreb, 1999.
- Šporer, 2002. David Šporer, "Fikcija i infekcija (Natalie Zemon Davis, *Povratak Martina Guerra*)" u *Republika*, LIX(3-4)/2002, 263-269.
- Tatarin, 2002. Milovan Tatarin, *Povijest, istina, prašina. Skeptički ogladi*, Znanje, Zagreb, 2002.
- Žužul, 2002. Ivana Žužul, *Ježićeva i Frangešova Povijest hrvatske književnosti u obzoru novog historizma*, neobjavljeni magistarski rad, Filozofski fakultet, Zagreb, 2002.
- Wiener, 1998. Martin J. Wiener, "Treating Historical Sources as Literary Texts: Literary Historicism and Modern British History" u *Journal of Modern History*, 70(3)/1998, 619-638.

Eseji

Ivan Dujmić

studijska grupa: povijest i filozofija

Smrt u srednjem vijeku

Čovjek i smrt danas

Smrt je fenomen koji izmiče ljudskoj spoznaji, prestanak egzistencije i svijesti o kojoj se, nakon što se dogodi, ne može ništa reći, jer mrtvo biće ne postoji, odnosno postoji samo u svijesti ljudi koji su ga nadživjeli. O njoj se može govoriti samo iz perspektive živog čovjeka, bića svjesnog svoje smrtnosti. Svijest o neizbježnosti smrti je, prema Zygmuntu Baumanu, jedna od najvažnijih ljudskih osobina. Da bi se s njome nosio, čovjek razvija razne strategije. Njegova djelatnost, pa i kultura, povezana je sa željom da si izbori besmrtnost. Svaka kultura daje različite strategije nošenja sa smrtnošću, a naša današnja poznaje dvije: modernu i postmodernu.

Moderna proizlazi iz razvoja medicine i podizanja životnog standarda u proteklih nekoliko stoljeća. Smrtnost se dekonstruira, ne umire se od smrtnosti već od određenih uzroka, na primjer prestanka rada srca, raznih bolesti... Borba protiv smrti postaje borba protiv njenih uzroka, čime se čovjeku daje varljiva nada da će ispravnim načinom života uz pomoć medicine odgađati svoju smrt. Bolnica postaje mjesto za umiranje koje se nastoji što bolje sakriti od živih. U modernim društvima smrt je tabu. Groblja se nalaze van naselja i sve se manje posjećuju. Mrtvi se izoliraju iz svijeta živih, nastoji ih se što manje spominjati, a izrazi žalovanja smatraju se nedostatkom ukusa. Smrt se nastoji prikazati kao nešto udaljeno, strašno. Takav je stav rezultat dugotrajnog razvoja ljudskog odnosa prema životu i smrti.

Današnja, dekonstruirana, smrt ne djeluje nepobjedivo pa se svaki umirući promatra kao dokaz neuspjeha suvremene medicine ili kao posljedica mrtvačevog načina života jer je na primjer bio pušač. Naime, činjenica je da cigarete, kao i razni ostali poroci, ne djeluju povoljno na duljinu životnog vijeka, no u sve se brojnijim antiporočnim kampanjama nigdje ne spominje da je čovjek smrtnan i da ipak bez obzira na svoj način života kad-tad mora umrijeti. Isto je tako činjenica da je razvoj medicine, iz čega dekonstrukcija smrti proizlazi, drastično podigao prosječni životni vijek. Karakterističan primjer dekonstruirane smrti mogao se čuti 2. lipnja 2004. godine u emisiji *Dvadeset i četiri sata*: "Najstarija žena na svijetu je u sto i četrnaestoj godini života umrla od upale pluća". Hannah Arendt i rekla da je to posljedica "pobjede" jednog tipa čovjeka, takozvani *animal laborans*, čija je osnovna vrijednost život sam po sebi. Iz takve je perspektive smrt uništenje najviše vrijed-

nosti, "prirodni neprijatelj" društva koje ju nastoji odbaciti, prekršaj koji odvaja čovjeka od njegovog svakodnevnog života.¹ Ironično je da tek tada smrt postaje strašna i divlja.

U srednjem vijeku kao razdoblju u kojem je čovjek bio puno nemoćniji spram uzroka smrti nego danas, smrt je ukroćena i poimana kao nešto normalno. Da bi se razumjeli razlozi za takav stav prema smrti, treba poznavati životne uvjete toga vremena.

Životni uvjeti u srednjem vijeku

Srednjovjekovni čovjek živio je na rubu gladi. Dvije loše žetve za redom izazvale bi znatno povećanje cijene žita, a time i glad koja je često imala katastrofalne razmjere. Učestalost pojave gladi vidi se iz brojnih izvještaja toga razdoblja, u kojima se često spominje i kanibalizam. Prema jednom izvještaju iz XVIII. st., koji Braudel smatra vrlo optimističnim, u Francuskoj je u X. st. bilo deset općih gladi, u XI. st. dvadeset i šest... U Firenci je između 1317. i 1791. bilo sto jedanaest godina gladi.

Pothranjeno stanovništvo, koje uz to nije živjelo u najhigijenskim uvjetima, postalo je laka žrtva brojnih epidemija od kojih je najpoznatija kuga, a upravo je ona prema mišljenju Mirka Dražena Grmeka prvenstveno bolest glodavaca. Čovjek joj je samo sporedan domaćin pa nema potrebu za uspostavljanjem odnosa ravnoteže i dugotrajnim parazitiranjem na njemu, već ga brzo ubija. Njena velika epidemija iz 1347/1348. smanjila je stanovništvo Europe za otprilike jednu trećinu, a redovno se javlja sve do XVIII. st.

Glad i nemoć pred bolesti rezultirali su niskim prosječnim životnim vijekom koji u srednjem vijeku nije prelazio trideset godina.² Četrdesetogodišnjak se smatrao čovjekom starije dobi, a pedesetogodišnjak je bio "čovjek u dubokoj starosti".³ Smrtnost žena prilikom poroda također je bila visoka, a još se u XVI. st. mogla očekivati smrt četrdeset do pedeset posto djece prije nego li navršu desetu godinu života.⁴

Uz takve životne uvjete logično je da je srednjovjekovni stav prema smrti bio potpuno različit od našeg. Ukratko, možemo razlikovati tri vrste onovremenih, pomalo kontradiktornih odnosa prema smrti, koji se neprekidno isprepliću: odnos umirućeg čovjeka, odnos živućih ljudi prema smrti i odnos prema zagrobnom životu.

Čovjek na smrti – ritual umiranja u srednjem vijeku

Prema srednjovjekovnom vjerovanju čovjek osjeća kad će umrijeti. Tada bi legao u postelju, glave okrenute prema istoku, odnosno prema Jeruzalemu, i okružio se rodbinom, prijateljima, susjedima... Neko bi vrijeme proveo u žaljenju za životom, nakon čega bi krenuo izvršavati svoje ritualne obveze: traženje oprosta od svoje okoline, ispravljanje zala koje je počinio, preporuka Bogu za one koji će ga nadživjeti i ponekad vlastiti odabir pogreba. Kada se umirući oprost sa svojom obitelji i prijateljima, prelazi se na molitvu. On ispovijeda svoje grijeh e i izgovara molitvu za preporučivanje duše. Svećenik daje od-rješenje, a u kasnijim razdobljima i hostiju. Nakon toga umirući zatvara oči i šutke čeka smrt. Nakon što nastupi smrt, počinje ritual sahrane. Osobe prisutne u prostoriji iskazuju bol tako što trgaju odjeću, čupaju bradu i kosu, ljube leš... Nakon toga svećenik ponavlja odrješenje grijeha, leš se omata u plahte ili pokrov i na nosilima se nosi do mjesta ukopa. Ako se nije radilo o crkvenom licu, pogrebna povorka nije uključivala svećenika. U samom ukopu nije bilo ničeg svečanog.

¹ Aries, 1989, 52.

² Le Goff, 1998, 325

³ Ibid, 325

⁴ *Early modern Europe*, (ed. Euan Cameron), Oxford University Press, 2001.

Groblja i odnos prema posmrtnim ostacima

Groblja su se nalazila unutar naseljenih mjesta. U kasnoj antici težilo se biti pokopan što bliže ostacima svetaca koji su se najčešće nalazili malo izvan grada. Na tim su se lokacijama počele podizati bazilike oko kojih su nicala groblja. Postupno je ukapanje počelo prodirati u gradove. Groblja su u pravilu četvrtasta crkvena dvorišta. Jedan je zid najčešće bio dio crkve, a uz ostale zidove nalazile su se kosturnice po kojima su ljudske kosti bile umjetnički raspoređene, a u XVIII. st. služile su za izradu raznih ukrasa, lustera i ornamenata.⁵ Kostu su potjecale iz masovnih sirotinjskih grobnica u koje su se slagali leševi, omotani u mrtvačke pokrove i bez kovčega. Kada se takva jama napunila, zatvorili bi je i otvorili neku staru iz koje bi prvo izvadili kosti. Kosti imućnijih, koji su bili pokopani ispod ploča na podu crkava, također su se vadile i odnosile u kosturnicu. Pojam groba kao trajnog, ili barem dugotrajnog prebivališta ljudskih ostataka, srednjem je vijeku bio nepoznat. Važno je bilo da kosti ostanu u crkvenom krugu. Groblja su postala javna mjesta. Imala su pravo azila i posebnih krunskih privilegija pa na njima počinje gradnja kuća, razvija se trgovina te postaju mjesta javnog okupljanja i zabave. Činjenica da se cijela ta gužva odvijala u prostoru prepunom kostiju i leševa, često još u fazi raspadanja, nije nikome smetala.

Promjena rituala umiranja krajem srednjeg vijeka

Ritual umiranja postupno se mijenja krajem srednjeg vijeka. Umirućeg još uvijek okružuju ljudi, no on se ne bavi njima, već prati pojavu koje je samo on svjestan - smještanje neba i pakla u njegovu sobu, što je posljedica promjene u vjerovanju u zagrobni život. U prvim stoljećima kršćanstva prevladavalo je vjerovanje da svi pripadnici crkve nakon smrti spavaju i čekaju na dan drugog dolaska, kada bi se trebali probuditi u nebeskom Jeruzalemu. Nema mjesta za njihovu individualnu odgovornost. Zli su oni koji nisu pripadali crkvi i oni će biti prepušteni ništavilu. U XIII. st. taj stav se napušta i prevladava ideja o suđenju na kojemu se dokazuje nečija pravednost. Nitko više ne može biti siguran u vlastito spasenje. Čuvena anegdota iz Danteove *Božanstvene komedije*, gdje u osmom krugu pakla papa Nikola III. zabunom smatra da mu se pridružio Bonifacije VIII. pa uzviče "Bonifacije ukopa l' se i ti", dovoljno nam govori o osjećaju sigurnosti u spasenje. *Knjiga života*, u početku shvaćena kao popis svemira, postaje knjiga pojedinačnih računa, a njihovo analiziranje počinje uz postelju, dok je čovjek još živ. Bog se prikazivao na dva načina - kao svemoćni vrhovni sudac koji daruje ili uskraćuje milost, ili kao nadglednik nad čovjekovim posljednjim iskušenjem. U drugom slučaju, samo o čovjekovoj odluci ovisi njegova daljnja sudbina. Uloga klera u pogrebima također se povećava. Jedini religiozni element iz ranosrednjovjekovnog pogreba, odrješenje grijeha, gubi na važnosti u korist molitvi i brojnih misa koje su znale trajati tjednima, uključujući veliki broj svećenika, a služile su kao crkvena naknada za testamentom joj ostavljena dobra. Za vrijeme trajanja tih službi tijelo se izlagalo pred oltarom, ili se, u slučajevima smrti vladara, ostavljalo preko noći u crkvi. Služile su se tri mise: za Blaženog Svetog Duha, za Našu Gospu (Beatsku) i za pokojnika. Tijelo se odnosilo tek uoči treće mise, a kao svečana povorka ga prate svećenici, redovnici, siromasi i narikalice. Od XVI. st. javlja se crnina kao oznaka žalosti.⁶

Od XII. st. ponovno se javljaju vidljivi grobovi s natpisom, za koje se smatralo da osiguravaju prisutnost pokojnika. Veliki grobovi demonstrirali su pokojnikovu slavu za života i samo su istaknuti pojedinci mogli biti pokapani u njima. Smatralo se da je rasipništvo prilikom sahrane znak Božje volje, a pogrebni rituali podržavali su stanje koje je Bog odredio

⁵ Aries, 1989, 32

⁶ Aries, 1989, 101.

čovjeku prilikom njegova rođenja. Pojednostavljeno, Bog je odredio da će dotični čovjek biti bogat pa je skupi pogreb znak njegove volje. "Bogatstvo je bilo samo privid jednog života, strasno prijatnog, koji se ni u trenutku smrti nije deformirao."⁷

Oporuka

Oporuka je bila način uključivanja bogatstva u spas duše. Osmišljena kao "osiguravajući ugovor" između klijenta i crkve, imala je funkciju biti "putovnica za nebo" u zamjenu za isplaćivanje novaca pobožnim donacijama u ovom životu, i da zarađeni novac učini legitimnim. U rijetkim situacijama bogati trgovci su poklanjali svoj imetak samostanima i zatvarali se da u njima umru, no najčešće se prijenos novca odvijao nakon smrti. Tako oni osnivaju milosrdne fondacije, daruju novac bolnicama, siromasima, svećeničkim redovima... Ovakav način potrošnje proizlazi iz tipa ondašnje privrede. Bogatstvo se nije puštalo u opticaj, nego se tezuriziralo, držalo u trezoru koji se najčešće, u svim predindustrijskim društvima, praznio radi izgradnje hrama ili crkve.

Pogrebi siromašnih

U gradovima razvijenog i kasnog srednjeg vijeka siromašni više nisu mogli računati da će se njihova okolina brinuti za održavanje pogrebnog rituala. Da bi se on ipak održao, brinula su se religiozna bratstva. Prema njihovom shvaćanju, koje se javlja oko XIV. st., pogreb siromašnih spada u milosrdna djela. Ljudi se pridružuju bratstvima zbog beneficija koje će im donijeti molitve drugih kada umru, kao i zbog želje da svojim molitvama pomognu drugim pokojnicima.⁸

Prikazivanje smrti u kasnom srednjem vijeku

Razvojem prosjačkih redova podsjećanje na smrt, do tada zatvoreno u crkvene redove, širi se u ostale slojeve stanovništva. Prvotna namjera toga bila je potaknuti ljude na razmišljanje o vlastitoj smrti i moralizatorski upozoriti na opasnost od vječnog prokletstva u paklu. Strah od pakla bio je jedno od osnovnih obilježja srednjovjekovnog osjećaja nesigurnosti, razlog zbog kojega se smrt, inače smireno prihvaćana, čekala sa zebnjom. No, umjesto usmjerenja pažnje na nadzemaljsko, pučka adaptacija tih tema imala je sasvim drugo polazište. "Sve što je redovnik prijašnjih vremena mogao obuhvatiti svojom meditacijom o smrti, saželo se sada u nadasve primitivnu, pučku i lapidarnu sliku smrti, i ta je misao u tome liku prikazana gomili u riječi i slici. Iz velikog misaonog kompleksa koji kruži oko umiranja, moglo je to doba u svoju sliku smrti preuzeti zapravo samo jednu crtu: pojam prolaznosti."⁹ U skladu s time možemo reći da kasni srednji vijek pita gdje su nestali nekadašnji velikani, ljudska ljepota, sva prijašnja divota. Smrt čupa i odvodi ljude iz svakog zvanja, iz svake dobi života.¹⁰ Stihovi Bernharda de Morlaya iz oko 1140. godine dobro ilustriraju svijest o općoj prolaznosti svega:

Gdje sad je Babilona sjaj? Gdje strašni
Nabuko, Darijeva sila i Kirova moć?
Uminuše poput silom pokrenuta točka.
Ostade slava sve jača, a oni trunu.

---

⁷ Ibid, 105.

⁸ Ibid, 103.

⁹ Huizinga, 1991, 127.

¹⁰ Ibid.

Gdje je kurija i pompa Julijska? i ti ode Cezare.
A bio si najljući, na svijetu najjači.

.....
Gdje su Marije i Fabricije što zlato prezreše?
Gdje časna smrt, gdje nezaboravno Paula djelo?
Gdje božanski filipijski, gdje glas Ciceronov?
Gdje Katona blagost prema građanima i gnjev prema buntovnicima?
Gdje je Regul? A gdje Romul i Rem?
Po imenu stoji ruža još negdašnja - preostaše puka nam imena.¹¹

Još jedan popularni motiv toga razdoblja bilo je tijelo u raspadanju i njegova neizbježnost.

Čovjek kasnog srednjeg vijeka poistovjećivao je svoju nemoć sa svojim fizičkim uništenjem truljenjem.¹² Iz inzistiranja na raspadljivosti tijela nije progovarala duhovnost, nego upravo nevjerovatna ljubav prema tjelesnom životu. Čovjek koji umire, napušta svoje vinograde, kuće, obitelj, što mu je teško padalo. Nije čudno da u jednoj od verzija posljednjeg iskušenja demon nabraja sve stvari koje je čovjek volio za života, ako ih se odrekne, bit će spašen, a ako ih poželi zadržati, proklet.¹³ Poricanje života proizlazi iz svijesti o boli koju prolaznost i smrt mogu donijeti. Srednjovjekovni čovjek kao da ne može prihvatiti život i ljepotu kao nešto što jednom mora nestati, on ga doživljava kao svoju nemoć. "Smrt je nekada bila vrlo bliska ljudskom mišljenju i nije nikog užasavala. Ona je postala uznemirujuća ne sama po sebi, već zbog svoje povezanosti s pojmom neuspjeha"¹⁴. Od XII. st. prevladavalo je uvjerenje da čovjek može utjecati na svoju biografiju sve do zaključka u trenutku svođenja računa, smrti. Razvojem ideje o kraju života, od strašnog suda na kraju vremena, preko pojedinačnog suda koji se odvija u sobi umirućeg, do posljednjeg iskušenja u kojem čovjek sam odlučuje o svojoj sudbini, sve se više razvija individualizam. Čovjek zbog svijesti o individualnosti i prolaznosti svega što ga okružuje, zapada u oćajanje. "I tako je na kraju razvoja individualizma kroz dva stoljeća, smrt prestala biti *finis vitae*, svođenje životnih računa, i postala fizička smrt: lešina i trulež - jezovita smrt."¹⁵ Makabristički prikazi preuzimaju jezu i opominju na neumitnost smrti. Javlja se motiv mrtvačkog plesa u kojem, barem u početku, sudjeluju živi ljudi, a misao *Vi sami plešete mrtvački ples* bila je pouka tih prikaza.¹⁶ "Crkvena misao kasnog srednjeg vijeka poznaje samo dvije krajnosti: tužaljku zbog prolaznosti, zbog kraja moći, časti i užitka, zbog propasti ljepote, i slavlje zbog spasa duše u njenom blaženstvu. Sve što je između njih ostaje neizrečeno. Živo se osjećanje okamenilo u prikazu mrtvačkog plesa i jezovitog kostura, izrađena do posljednjih tančina."¹⁷

Besmrtnost

Gledajući iz perspektive Zygmunta Baumana, u srednjem bi se vijeku mogle uočiti dvije vrste potrage za besmrtnosti - želja za spasenjem i želja da se ostane zapamćen. Te dvije strategije često dolaze u vezu. Vladalo je uvjerenje da će slava (*gloria*) istaknutih

¹¹ Huizinga, 128.

¹² Aries, 1989, 119.

¹³ Ibid, 89.

¹⁴ Ibid, 119.

¹⁵ Ibid, 120.

¹⁶ Huizinga, 1991, 135.

¹⁷ Ibid, 139.

pojedinaca nadživjeti njihovo doba, a njihov ugled (*fama*), koji su stekli svojim vrlinama, osigurat će im besmrtnost na nebu¹⁸ koja se smatra za trajniju i kvalitetniju. Premda su u smrti svi jednaki, ili barem donekle jednaki u šansama za zagrobni život, šanse za zemaljsku besmrtnost izrazito su nejednako raspoređene. One se u srednjem vijeku odnose uglavnom na plemstvo i svećenstvo, no i među njima samo neki ostaju zapamćeni, i to oni koji stvaraju povijest¹⁹, ili točnije, oni o čijem stvaranju povijesti ostaju podaci. Prebacivanjem historiografske pažnje s velikih ličnosti i događaja na društvo, i kasnije kulturu, širi se krug onih koji imaju pristup povijesnosti. Ironija je da predmet interesa i istraživanja, dakle predmet besmrtnosti, postaju svi tek u svijetu u kojemu besmrtnost, budući da joj svi imaju pristup, praktički više ne postoji.

Literatura

Philippe Aries [Filip Arijes], *Eseji o istoriji smrti na Zapadu*, (prevela s francuskog Zorica Banjac), Rad, Beograd, 1989.

Zygmunt Bauman, *Mortality, Immortality and Other Life Strategies*, Stanford University Press, Stanford, 1992.

Fernand Braudel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća. Strukture svakidašnjice*, (prevela s francuskog Dubravka Celebrini), August Cesarac, Zagreb, 1992.

Early Modern Europe, uredio Euan Cameron, Oxford University Press, Oxford, 2001.

Jacques Le Goff, *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*, (prevela s francuskog Gordana V. Popović), Golden marketing, Zagreb 1998.

Johan Huizinga, *Jesen srednjeg vijeka*, (preveo s njemačkog Drago Perković), Naprijed, Zagreb, 1991.

---

¹⁸ Aries, 1989, 96.

¹⁹ Bauman, 1992, 170.

Tumačenje prirode u usmenoj kulturi ranog novog vijeka

Uvod: pismena i usmena kultura

Novi vijek razdoblje je velikih promjena; svijet se otkriva čovjeku, ali i čovjek samom sebi. Taj vremenski period obilježila su brojna otkrića: geografska, tehnička, spoznajna. Povijest kao disciplina dovela je u red njihovu uzročno-posljedičnu vezu, nadopunila je taj vremenski okvir ratovima, vladarima i njihovom politikom, pozabavila se strukturom društva i kulturom, a posegnula je i za pregledom književnosti i umjetnosti, kako bi dobila potpunu sliku.

Taj mozaik temeljio se na pisanim izvorima, no sve do konca 19. stoljeća veliki je postotak ljudi bio nepismen. Ono što je za njih predstavljalo Svijet, drukčija je spoznaja od one kakvu su imali pismeni krugovi. Mada nam je bogatstvo te oralne kulture nepovratno izgubljeno, upravo zbog same naravi te usmenosti, njene tragove možemo iščitati u pisanim izvorima, možda čak i rekonstruirati. Povijest kao znanstvena disciplina za tu vrstu interpretacije mora se osloniti na interdisciplinarnost, a tu je samo u užem izboru potrebna pomoć drugih znanstvenih disciplina: književnosti, etnologije, filozofije, antropologije, sociologije i ekologije.

Čovjek i priroda

Čovjek je neodvojiv od prirode; on živi s njom i u njoj, ali je i mijenja. Čovjekovim poimanjem prirode bave se svi mitovi, sve bajke, a prošireno shvaćajući, i cijela kultura. No, ono što se mijenja, jest odnos čovjeka i prirode, koji može biti horizontalan kao u grčkoj mitologiji, ili vertikalni kao u judeo-kršćanskom shvaćanju¹. Kultura i priroda tako postaju opozicija, a ovladavanje prirodom postaje proces razvoja, što će na koncu i dovesti do narušavanja prirodne ravnoteže te svih onih pitanja kojima se danas bavi ekologija. No, ona se u ranom novom vijeku još nisu postavljala.

Zagonetnost i nepojmljivost preprieli su se u pokušajima tumačenja prirodnih sila i religije, u kojima je često jedan pojam nudio odgovor na pitanje glede drugog. Iz te su smjese poniknuli Menocchioni "sir i crvi", tu se rodila masovna histerija vještica, odnosno vjerovanja u nadnaravna bića koja žive u skladu s prirodom, a narod ih obožava ili ih se boji.

¹ Solar, 1998, 23.

Kršćanstvo je od tih narodnih vjerovanja uzimalo koliko je moglo pa je toleriralo širok raspon poganskih običaja i kultova, zaogrnuvši ih novim ruhom. Ali, to je imalo svoju cijenu. Pored svakog sveca stajao je demon, pored čuda zločin. Ono što nikako nije moglo proći kroz filter svetosti, postalo je Sotonino djelo. Odsutni Bog dobio je protivnika prisutnog na Zemlji. Prognan iz Raja, Sotona je dobio širok raspon djelatnosti na Zemlji, kao i velik broj pomoćnika: bogove starih mitologija i vojsku mučenika na lomačama diljem Europe.

S kolonizacijom Novog svijeta vještija se histerija preselila i u obje Amerike. Glavom nisu platile samo Inke, Maye i Asteci koji su ustrajali u svom poganstvu - slučaj "Vještica iz Salema" bio je posljednji takav proces na tlu SAD-a.

Sva ta vjerovanja sačuvana su u sudskim arhivima, pa čak i u narodnim bajkama koje ima svaki narod. Te su bajke nastajale u srednjem vijeku, a zapisivale su se između 16. i 19. stoljeća. Lišavanjem vjerovanja, gubitkom usmenosti te stilizacijom i umjetničkom obradom, slijedile su sudbinu drevnih mitova, postavši tek žanr namijenjen djeci. No, prije umjetničkog uobličavanja i širenja prosvjetiteljskih ideja, bile su mnogo više od priča za laku noć; apsorbirale su sve one likove koje kršćanstvo nije htjelo prihvatiti, ali i kršćansku simboliku; pratile su običaje i vjerovanja starija od kršćanstva, točnije rečeno, preživjela još iz poganskih vremena; bile su odraz narodne svijesti, kao i svojodobno mit.

Jednom kad je pojam začudnog, čudnovatog i nadnaravnog prestao biti racionalan odgovor, i Crkva i usmene predaje pretrpjele su snažan udarac koji je došao iz pismene kulture, kao što se dogodilo i ostalim promjenama u shvaćanju svijeta. No, tijekom ranog novog vijeka borba s praznovjermjem nije niti izdaleka bila završena.

Menocchio: Sir i crvi

Domenico Scandella, nadimkom Menocchio, bio je mlinar u Furlaniji. Svoju opsežnu studiju koju je posvetio Menocchiovom životu i smrti, Carlo Ginzburg je, ne bez razloga, nazvao "Sir i crvi". Djelo je sažetak Menocchiova shvaćanja kozmogonije, kao tek jedno od objašnjenja teoloških pitanja koje nudi i koja su ga na koncu došla glave.

Njegove su ideje smjesa usmene i pismene kulture, a Ginzburg im strpljivo traži izvore u raznim djelima koje je Menocchio čitao. Tumačenje kozmogonije, analogno nastanku crva iz sira, nije bilo ključno za njegovu presudu, ali je dobar primjer kako pismena kultura može djelovati i preoblikovati oralizam. Bila je to prva od niza hereza koje je punih stotinu i četiri dana Menocchio iznosio inkvizitorima, ponosan na originalnost svojih ideja, ali i pozivajući se (najčešće netočno) na izvore koji su ih potvrđivali.

Menocchio je dobro znao kako se pravi sir. On, doduše, nije mogao objasniti kako iz mlijeka nastaje sir, niti kako je moguće da se iz mrtve tvari začne život, odnosno crvi, ali je uzeo taj primjer, kojemu je sam nebrojeno puta svjedočio, kako bi objasnio jednako složeno pitanje nastanka Boga i anđela. Čitajući svoje knjige, u ovom slučaju *Supplementum supplementi delle croniche* isposnika Jacopa Filippa Forestija², Menocchio je pokušavao sam sebi prisposodobiti riječi i pojave koje nije razumio; ovdje je to bio "kaos". Ginzburg nam prenosi Menocchiovu izjavu sudu o spornom tumačenju:

"Ja sam rekao da je prema mom mišljenju i vjerovanju sve kaos...a ta je zapremnina tako idući napravila hrpu, baš kao što se sir napravi u mlijeku i u njemu su nastali crvi, a to su bili anđeli...a u tom je broju anđela bio i Bog također u isto vrijeme stvoren od te hrpe..."³

² Ginzburg, 1989, 97.

³ Ginzburg, 1989, 98.

Iz kaosa su spontanom rađanjem nastala prva živuća bića, anđeli i sam Bog, proizvedena prirodom⁴.

Učenje o tome da se živo biće spontano rađa od beživotnog, bilo je znanstveno objašnjenje sve do 17. stoljeća⁵, a opet, i Menocchiova vlastita analogija. Na tu ideju nije mogao utjecati udaljeni narod Kalmuka čiji je arhaični mit imao mnogo sličnih karakteristika. U ovome su se mitu u početku vremena morske vode pokrile najgušćim slojem, poput onog koji se oblikuje na mlijeku; iz morske se vode izronilo nešto slično pjenu pa se zgrušalo kao sir iz kojeg je poslije nastalo veliko mnoštvo crva, a ti su crvi postali ljudi, od kojih je najmoćniji i najmudriji bio Bog.⁶ Pastiri Altaja na sličan su način protumačili istu pojavu koju je zamijetio Menocchio.

Menocchio je bio posebna ličnost u svojem okružju, bio je pismen, neodoljivo samouvjeren i drzak, utoliko što se o svojim idejama nije libio raspravljati s crkvenim autoritetima. U skladu s time Carlo Ginzburg je svoj rad upravio više u pravcu razlika Menocchia i njegovih suvremenika, ali su i slaganja u mišljenju podjednako važna. Naime, pitanja na koja znanost još ne može ponuditi odgovora, kao i nedostatke u uzročno-posljedičnoj vezi, popunjava teologija, što je ujedno i razlog zašto su Menocchieve izjave religijske naravi. Pritom njegove ideje poprilično odudaraju od dogmi, ali su posve opravdane i nalikuju brojnim drugima koje u 16. stoljeću bujaju Europom. Ginzburg ih dovodi u vezu s anabaptistima, Kuranom, ali neposredno i s Giordanom Brunom:

“Ja mislim da su čitav svijet, to jest zrak, zemlja i sve ljepote ovog svijeta - Bog... jer kaže se da je čovjek oblikovan po slici i prilici Božjoj, a u čovjeku je zrak, zemlja i voda, pa iz toga slijedi da su zrak, vatra, zemlja i voda Bog.”⁷

Njegova izrazito panteistička tvrdnja kosi se s idejom *deus otiosa* koje zagovara Crkva, ali je u skladu s arhaičnim mitologijama i vjerovanjima, koje su se pak manifestirale u različitim narodnim običajima štovanja i darivanja mjesta u prirodi gdje su nekoć obitavali bogovi, a sad borave nadnaravna bića. Rijeka, deblo, planina, sve je u prirodi imalo svoje božanstvo, a svođenjem politeizma na monoteizam svi su se stopili u jednog boga koji postaje prisutan svuda, i koji jest sve. No, panteizam je u Crkvi našao ogorčenog protivnika. Poistovjećivanje Prirode s Bogom niječe već sama Knjiga Postanka: Priroda je podložna čovjeku, Adam je taj koji nadijeva imena, a imenovanje je preduvjet spoznaje. Četiri stotine godina prije de Saussurea ne postoji razlika između imena i predmeta koji se imenuje. Strukturalist Lévi-Strauss gradio je svoje teze izjednačavajući sustave mišljenja i jezika (kao znakovnih sistema). To ga je dovelo do zaključaka u čemu se razlikuju *divlja misao* Bororo Indijanaca i *pitoma misao* Europljanina. Primitivni narodi izravno koriste svijet oko sebe, biljke i životinje, kako bi mogli misliti, uvijek se služe konkretnim i ne dijele emocionalno od intelektualnog.⁸

Europa ranog novog vijeka, naravno, nije bila na razini Bororo Indijanaca, ali neke naznake mitskog mišljenja ipak postoje. Menocchio tako izjednačava kozmogoniju s prirodnim procesom sirenja i truljenja. Binarna opozicija sveto/profano, ključna za mitska društva, ovdje se iskazuje u srazu civilizacije i divlje prirode. Nerazdvajanje emocionalnog i inte-

⁴ Ibid, 103.

⁵ tzv. Redijevih pokusa u godini 1688.

⁶ Ginzburg, 1989, 104.

⁷ Ibid, 112.

⁸ Solar, 1998, 132.

lektualnog najviše se manifestira u fenomenu straha kojim se pozabavio Delumeau⁹. Strah izaziva Sotona, Vladar ovog svijeta¹⁰, nakon što je prognan s neba. Pripisivanje svega postojećeg Bogu nije bilo moguće jer se tako nikako ne bi mogla objasniti zlodjela Sotone i njegovih pomoćnica, vještica, kojima upravo on daje moć nad prirodom.

Panteizam

Panteizam je izravni nastavljač politeističke mitologije stare Europe i mediteranskog bazena. Robert Graves je u svom djelu *Grčki mitovi*, raščlanjujući mitove na miteme, dokazivao utjecaje bliskoistočnih mitologija na nastanak grčke mitologije.¹¹ Slično se odvijalo i na Sjeveru; utjecaji drugih mitologija strujali su i miješali vjerovanja, a u podlozi svih tih mitova očitovale se štovanje prirode. Ta su se stara vjerovanja miješala i s kršćanstvom na dvije razine. Prva je bila službena, iza nje je stajao autoritet Crkve, a ostvarivala se svetačkim legendama i mjestima ukazanja. Druga je bila bliža narodu, prešutno tolerirana ili pak strogo proganjana, ovisno o silini kojom je eruptirala među seljaštvom. Stari se kultovi nisu dali lako iskorijeniti. Njihove tragove nalazimo u Ivanjskim krijesovima, običaju kićenja majskog drvca ili pak božićne jelke, u karnevalu. Junak iz antike Perzej biva izravno transformiran u kršćanskog sveca Jurja, baš kao što će i germanska boginja vatre i plodnosti Birgita postati sveticom. Luperkalije, pastirski blagdan u čast Fauna zaštitnika stada od zvijeri, za kojeg su vučici kao simbolizacije Romula i Rema šibali jarećim kožama prolaznike oko rimskog Palatina, naročito žene radi pročišćenja i plodnosti, održao se ponegdje u Europi sve do modernog doba, primjerice u Hildesheimu, u Njemačkoj.¹² Iz sličnih se narodnih svetkovina rodio karneval koji je nekoć označavao prijelazno razdoblje, tjeranje duhova zime i pripremanje za dolazak proljeća, dok danas ima vrijednost posljednjih ludorija prije Korizme. Jednako kao što narodna kultura prodire u službeno učenje kršćanstva i mijenja ga, proces je tekao i drugim smjerom. U jednoj su islandskoj bajci vile nastale tako što je Eva prikazala Bogu samo čistu djecu, dok je neoprane skrila od njega pa su ova ostala skrivena i od čovječjeg pogleda.¹³ U Devonu se za Pixiese smatra da su duše nekršćene djece, a za Irce i danas mnogo znači legendaran susret Ossiana i sv. Patricka¹⁴. Lakoća kojom kršćanstvo prihvaća i izvorno nekršćanske elemente nije sačuvana samo u vilinskim pričama. Kelti i Germani svoje su kultove slavili u svetim šumama¹⁵, hrastovim gajevima¹⁶, a pokršćavanje je najlakše teklo tamo gdje misionari sv. Kolumban i sv. Brigita grade samostane uz gajeve koje ne sijeku. Vino i vinova loza važni su u kršćanskim obredima, no tek je Drugim koncilom u Kostantinopolu 691. godine zabranjeno klicanje Dionizijeva imena prilikom tiještenja grožđa.¹⁷ Nar, Herin atribut, sada se pak nadaže u ruke Madoni.

U ranom novom vijeku imena svih tih bogova ne primjenjuju se više uz radnje koje se obavljaju. Bogovi su izgubili ime, ali kult još živi i tumači se unutar kršćanstva. Nižu se stoljeća ratova, seljačkih pobuna, epidemija, nerodice i gladi, a za sve se to traži krivac. S jedne strane stoji prikaz Lucifera kao buntovnika protiv Boga, na kojeg se pozivaju i kler

---

⁹ Usp. Jean Delumeau [Žan Delimo], *Greh i Strah. Stvaranje osećaja krivice na Zapadu od XIV do XVIII veka*, Književna zajednica Novog Sada - Dnevnik, Novi Sad, 1986. i *Strah na Zapadu (od XIV do XVIII veka)*. *Opsednuti grad*, Književna zajednica Novog Sada - Dnevnik, Novi Sad, 1987.

¹⁰ Michlet, 2003, 22.

¹¹ Graves, Robert. *Grčki mitovi*, CID-Nova, Zagreb, 2003.

¹² Visković, 2001, 481.

¹³ Fraud, 1980, 5.

¹⁴ Ibid, 29.

¹⁵ Visković, 2001, 359.

¹⁶ Ibid, 369.

¹⁷ Ibid, 379.

i plemstvo u svom pravu na vlast. Prvi buntovnik postaje idealom apatičnog seljaštva koje želi promjene, makar i na razini vjere. Kršćanstvo postaje dualistička religija jer Crkva priznaje Sotonu za ravnopravnog rivala, i naviješta mu borbu, udarajući po onima nad kojima posjeduje moć, njegovim slugama. Iz smjese narodnih vjerovanja i službenih doktrina Crkve rodit će se razlog zbog kojeg su prosvjetitelji srednji vijek nazivali mračnim. Izravni pokretač svega bio je strah, duboko utemeljen u vještichjoj histeriji.

Šuma

U zbilji i u legendama srednjega vijeka šuma je bila sveprisutna.¹⁸ U legendama je to Merlinova, Viviannina šuma Brocelijan, šervudska šuma Robina Hooda; u bajkama u njoj živi baba Jaga ili baba Roga. Sve šume imaju iste stanovnike, buntovnike. Bez obzira radi li se o buntu protiv kršćanstva ili društva, šuma je ta koja im daje utočište, hranu i zaklon. Za šumu i u šumi ne vrijede zakoni, onaj društveni poredak kao izvan nje. Ona se izjednačava s divljaštvom, opasnošću i tamom. Na to nas možda i upućuje etimologija riječi selvaggio, sauvage, savage (divlje od sylva - šuma).¹⁹ Danteov ulaz u pakao nalazi se u šumi, baš kao što opasnost za Ivicu i Maricu te Crvenkapicu vrebada kad se upute sami kroz šumu.

U ranom novom vijeku šume su zapremale mnogo veći prostor no danas. Znakovit je primjer Britanskog otočja: engleske šume koje je opisivao Strabon prekrivale su cijelu zemlju, u 16. stoljeću samo 16 % otoka, a danas ne više od 6% teritorija Engleske.²⁰ U Anadoliji se krčenje vršilo toliko snažno da je s antičkih 70% opalo na današnjih 13% područja²¹, a od Rajne prema Istoku kroz čitavu Njemačku i Poljsku pa sve do Rusije prostirala se u Cezarovo doba golema hrastovo-bukova šuma Hercinija, biološka zapreka širenja Rimskog Carstva.²² Početkom 16. stoljeća, okretanjem trgovine prema Zapadu počelo je i sustavno eksploatiranje drvne mase za gradnju brodova, a da pritom ne nestaje i strah od šume, ili pak, s druge strane, njena idealizacija. Posebice će romantičari znati cijeniti divlju netaknutu prirodu, makar i njihovi prethodnici Tasso i Gundulić smatraju šumu jednako tajanstvenom i slobodnom kao i srednjovjekovne predaje.

Teoretski, šuma pripada feudalcu ili vladaru. Seljaci nemaju pravo lova, a krivolovci mogu riskirati i život ako ih uhvate. No, jedno je bilo izaći na kraj s izglednijim seljakom koji vrijeda feudalčevo pravo kako bi prehranio obitelj, a drugo s organiziranom skupinom odmetnika koja je u zbilji bila daleko od Hoodovih *veseljaka*. Opasnosti koje krije šuma bile su stvarne; vukova, risova i medvjeda bilo je mnogo više nego danas, kada su uostalom i zaštićeni, pa ih je glad učinila smjelima u svojim napadima. Francuska još pamti gevaudonsku zvijer i vuka koji je haračio predgrađima Pariza u 17. stoljeću. Razbojnici, odnosno hajduci, predstavljali su opasnost na šumskim putovima svakom tko je nešto posjedovao, a otuda popularnost tih družbi, budući da se seljaci nisu smatrali izravno ugroženima. Šuma je bila mračna, ponekad za shvaćanje seljana i beskrajna, tajanstvena i sveprisutna. Bila je idealna za naseljavanje bićima iz mašte ili ukorijenjena praznovjerja. Vjerovanje u nadnaravne sile bilo je vrlo živo, a vještica kao njegov izravan produkt bila je istovremeno i krvnik i žrtva.

¹⁸ Visković, 399.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid, 696.

²¹ Ibid, 694.

²² Ibid.

Vještica

Jedan od najstarijih likova bajki bila je vještica. Prisutna je diljem Europe, Propp posvećuje cijelu studiju bajke tezi da je vještica ostatak matrijarhata²³, kada se žena smatrala gospodaricom zvijeri, izvorom plodnosti, majkom života. U bajkama ona je izvorno pozitivan lik jer daruje junaka ili ga upućuje na pravi put. Njoj su poznata sva znanja jer je svećenica prirode. Kršćanstvo tu sliku iskrivljava; u njegovom tumačenju žena je izravan povod prvom grijehu, što redefinira i njen odnos s prirodom. Svećenica tako postaje vješticom, no i nadalje se skriva u šumi. Kako vještičje ludilo uzima maha, inkvizitori će je nalaziti u selima, u gradu, unutar zidina samostana. Više neće biti važna njena dob (starica) niti ljepota (iako i ljepota može biti u službi đavla). Ukidaju se sve spolne, dobne i staleške razlike pa vještica može biti bilo tko. Ali i dalje je važna njena veza s prirodom. Ona proizvodi tuču pušuci u vražji mijeh iz kojeg nastaju oblaci, i baja "tuča bila tuča buš", maže se mašću koja joj pomaže poletjeti, pretvara se u životinje, krađe kravi mlijeko i kvari usjeve.²⁴ Tu moć daje joj Đavao, što je i najčešće priznanje, iznuđeno mukama vještica. Budući da čara, ona poznaje koja su bilja ljekovita i za što su najbolja, ali i što je otrov. Njeni su čarobni napici na bazi bilja, ali ima i nevjerojatnih sastavaka za koje su potrebne ljudske žrtve. U narodu su vještice omražene, ali često je odlazak njima posljednji čin očaja nakon što su već sve druge opcije isprobane. Time se vještica u Michletovoj priči postavlja uz Židova, tipiziranog lika škrtog lihvara, koji je također posljednji izlaz. Vještičje ludilo i antisemitizam idu ruku pod ruku, osnaženi riječju Crkve i politikom države. Iza svega onog za što je vještica kadra stoji natprirodna moć. Seljaci nisu mogli objasniti kako nastaje grad kao prirodni fenomen niti zašto tuča pogađa samo neka polja, a ne cijeli kraj. Halucinogena svojstva nekih biljaka ili gljiva (*amanita muscaria*) bila su im poznata samo kao efekti, ne kao objašnjenja. I ostala obilježja vještice kao štetočine usko su vezana za život na selu i bijedu koju je taj način života nosio sa sobom. Nerazvijena zemljoradnja, ovisnost o plodnosti usjeva, česta nerodica, glad i bolesti, tako su u vještici našli krivca. Panteizam nije bio moguć. Vještičin sudrug mogao je biti jedino Sotona kojega kao ženinog savjetnika nalazimo već u Edenu. Kršćanstvo, doduše, prakticira oprost od prvog grijeha sakramentom krštenja, ali ženi on nije mnogo pomogao. Eva se nije iskazala svojim prvim savjetom Adamu i, gurnuta u stranu povijesti, ostala je podložna Sotoninim savjetima. Takvo shvaćanje žene moralo se uskladiti sa starim vjerovanjima - vještica je ostala biće prirode, ali sama neprirodna. I dok je za seljake uklanjanje vještica bio zadatak više nalik uklanjanju štetočine iz vlastitog vrta, viši slojevi shvatili su borbu protiv Đavla vrlo osobno. Za njih su bili važniji erotski motivi - sotonističke orgije, opsjednutost i ljubavne čini. Bogataši su sanjarili o ljubavi, siromašni o obilju. U 15. stoljeću kada nastaje "malj za vještice", vještičja histerija se institucionalizira.

Uzroci vještičje histerije

Rani novi vijek obilježen je seoskim bunama. Izbijaju diljem Europe, guše se u krvi, iako ih podjednako osuđuju i Luther i papa. Seljaci se bore protiv poretka pa Michlet u tome vidi razlog nastanka sotonizma. No, činjenica je da i usred tih pobuna, vještica s obje strane i dalje budi strah. Čak niti protestanti, u svom naporu za povratak Bibliji i lišavanju vjere praznovjerja, ne odustaju od progona vještica. Vještičje je ludilo poprimilo masovne razmjere zbog više razloga. Naime, bilo je lakše izaći na kraj s narodnim bunama, ako se moglo ustanoviti da su u njih umiješani đavolji prsti. Lakše je bilo heretike poslati na

---

²³ Vladimir Propp, *Historijski korijeni bajke*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.

²⁴ Jurišić, 2003, 325.

lomaču, ako su oni prethodno bili izjednačeni s vješcima. Poslije je i samoj Crkvi bilo lakše svoje raskalašene svećenike prikazati kao čarobnjake, nego javno priznati nemoral i razvrat koji je vladao u samostanima.²⁵ Ti razlozi postaju puno važniji od onih zbog kojih je nastalo poimanje vještice kao prirodne štetočine. Ubrzo se narodnim vidaricama pridružuju seljanke, pa građanke i plemkinje; dovoljna je bila ljubomora ili zavist, kao u slučaju zagrebačke kramarice Cindekoviće u 18. stoljeću. U Habsburškoj Monarhiji posljednji se službeni procesi vode za Marije Terezije, ali narodni linč trajao je i dalje. Godine 1749. pogubljena je posljednja vještica u Wurzburgu, a 1793. ista je sudbina snašla još jednu ženu u poznanskom kraju u Poljskoj.²⁶

Zaključak

Čovjekov stav prema prirodi mijenjao se tijekom dugih razdoblja povijesti. Ovdje je prednost dana europskom prostoru u ranom novom vijeku, prostoru koji je bio izuzetno dinamičan u oba svoja sloja - oralnoj i pismenoj kulturi, koje su međusobno djelovale jedna na drugu. Iz starih kultova, duboko ukorijenjenih u usmenu kulturu potjecalo je štovanje prirode, ali i strah od njene nepredvidivosti i tajanstvenosti. Taj strah stopio se s kršćanskim svjetonazorima svijeta, kao mjesta gdje su podjednako prisutni i sveci i demoni, mješta vječne bitke Crkve i Sotone.

To izrazito dualističko načelo isključivalo je panteizam - shvaćanje da je sve Bog, da je priroda istovjetna s Bogom. Menocchio, furlanski mlinar iz 16. stoljeća, prethodio je tako Giordanu Brunu, a oba shvaćanja, proistekla iz oralizma, odnosno filozofije, završila su istim krajem - lomačom.

Miješanje starih vjerovanja i kršćanske dogmatike urodilo je još jednim fenomenom - vještijom hysterijom. Izravno proistekla iz usmene kulture, vještica gubi pozitivne karakteristike vidarice i pomoćnice seljaka pa postaje družbenicom Sotone. Razlika u shvaćanju seljaka i viših slojeva bila je u tome da se za seljake predodžba vještice veže uz nanošenje štete u poljoprivredi i domaćinstvu, dok je viši slojevi shvaćaju kao Sotoninu ljubavnicu, sposobnu baciti ljubavne čini i vršiti zlodjela. Vještica na taj način postaje krivac i za nerodicu, sušu, tuču, glad, ali i za opscenost, opsjednutost i čarolije kojima sve to postiže. Način na koji rani novi vijek doživljava prirodu može se pratiti i promatranjem reakcija na panteizam i vještice. Shvaćanjem se prirodnih nepogoda ili posljedica gladi, siromaštva i bijede kao djela Sotone i njegovih pomoćnica, oslikava i kako čovjek doživljava prirodu. S jedne strane *homo faber* neumorno krči šume, gradi brodove, vrši melioraciju tla, otkriva nove svjetove, ali s druge strane priroda ne gubi magičnu moć. Ona je i dalje opasna, divlja i tajanstvena, bez obzira kriju li se u njoj razbojnici ili vještica.

Literatura

Mircea Eliade, *Mit i zbilja*, (prevele s francuskog Mirna Cvitan & Ljerka Mifka), Matica hrvatska, Zagreb, 1970.

Brain Fraud & Alan Lee, *Vile i vilenjaci*, (prevela s engleskog Ljiljana Stanić) "Jugoslavija" - Otokar Keršovani, Beograd - Rijeka, 1980.

Carlo Ginzburg, *Sir i crvi. Kozmos jednog mlinara iz 16. stoljeća*, (preveo s talijanskog Franco Čale), Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1989.

Robert Graves, *Grčki mitovi*, (prevela s engleskog Ana Luketina), CID-Nova, Zagreb, 2003.

²⁵ Michlet, 2003, 313.

²⁶ Jurišić, 2003, 330.

Ivan Jurišić, "Progoni vještica u hrvatskim zemljama" u Jules Michlet, *Vještica*, 2003, 317-330.

Michlet, *Vještica*, (preveo s francuskog Ivan Jurišić), Slovo, Zagreb, 2003.

Vladimir Propp, *Historijski korijeni bajke*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.

Milivoj Solar, *Edipova braća i sinovi*, Naprijed, Zagreb, 1998.

Nikola Visković, *Stablo & čovjek*, Antibarbarus, Split, 2001.

Izvještá

Davor Iličić

O Međunarodnom kulturnopovijesnom simpoziju Mogersdorf

Međunarodni kulturnopovijesni simpozij osnovan je 1964. godine. Te je godine bila 300. obljetnica bitke kod Szentgottarda, danas Mogersdorfa, gdje su po prvi put udružene kršćanske vojske pod vodstvom grofa Raimunda Montecuccolija pobijedile Osmanlije.

Godine 1964. upriličena je velika proslava te pobjede, kojoj je nazočilo oko 15 000 ljudi, a među njima i velik broj političara. U spomen je na tu bitku na brdu povrh mjesta izgrađeno i spomen-područje "Friedensweg" (Put mira) koje simbolizira mir, toleranciju te poziva na dijalog.

U akademskoj godini 2003/2004., u sklopu nastave na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, održan je seminar "Hrvatska historiografija i simpozij Mogersdorf" pod vodstvom prof. dr. sc. Nevena Budaka i mr. sc. Ivica Šutea, hrvatskih članova Odbora za organizaciju simpozija Mogersdorf. Cilj je seminara bio upoznati studente sa simpozijem te njegovim značajem za hrvatsku povijesnu znanost kroz radove hrvatskih referenata. Prvotna ideja bila je da se prikupe svi radovi hrvatskih referenata te objave u posebnom zborniku radova, no zbog velike količine materijala, nastala je ideja za nečim novim - odlučeno je da *Zbornik* bude multimedijски, interaktivni, te publiciran na CD-u (mediju koji je puno praktičniji od knjige, upravo zbog svojih kapacitetnih mogućnosti). Tako su na CD-u svoje mjesto našli i tekstualni prikazi mjesta Mogersdorf, Simpozija, bitke 1664. godine... te poveća galerija fotografija sa simpozija.

Da bi se studenti pobliže upoznali sa simpozijem Mogersdorf, uz pomoć profesora, dogovoren je susret s profesorom Ivanom Kampušem te tijekom simpozija razgovor s gospodinom Johannom Seedochom. Razgovore s njima te više o samom simpoziju možete pročitati malo kasnije, no dozvolite da vam u ovom dijelu kažem nekoliko kratkih crtica iz životopisa profesora Kampuša i gospodina Seedocha.

Prof. dr. sc. Ivan Kampuš, redovni je profesor u miru Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Rođen je 21. veljače 1924. godine u Zagrebu gdje je završio osnovnu i srednju školu. Diplomirao je povijest 1948. godine na Višoj pedagoškoj školi, a 1959. i na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Godine 1961. postaje asistent na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, na Katedri za povijest Srednje i Jugoistočne Europe. Umirovljen je 1994. godine u statusu redovnog profesora.

U plodnoj i tematski raznovrsnoj znanstvenoj djelatnosti profesora *Kampuša* ističu se dva temeljna istraživačka područja: povijest zagrebačkog Gradeca i Kaptola od srednjega

vijeka do XVII. stoljeća te razvoj poreznoga sustava u Hrvatskoj i Slavoniji od XII. do XVII. stoljeća. Iz tih je dvaju istraživačkih područja objavio brojne znanstvene studije u zemlji i inozemstvu.

Razgovor s profesorom Kampušem

Zbog čega se Hrvatska uključila u simpozij Mogersdorf?

Hrvatska delegacija uključila se u simpozij iz razloga da bi izdigla hrvatsku povijest i kulturu izvan okvira Jugoslavije.

Da li je uključivanje Hrvatske i Slovenije u simpozij nosilo neke političke konotacije? Kakva je bila reakcija SFRJ i republičkih tijela SR Hrvatske i SR Slovenije?

U početku Beograd ne daje nikakve reakcije na sudjelovanje Hrvatske i Slovenije jer nisu shvatili značaj simpozija, no kasnije Vlada Jugoslavije počinje shvaćati simpozij te počinje i davati financijsku potporu. 1972. Beograd toliko podržava simpozij Mogersdorf da on postaje stvar cijele Jugoslavije.

Kako je izgledao simpozij prvih godina i na koji je način financiran?

Financijska potpora traje do 1984. godine a ta potpora bila je u potpunosti upućena Hrvatskoj i meni, kao jednom od osnivača i pokretača.

S obzirom na međunarodni karakter samog simpozija, kako se rješavao problem službenog jezika simpozija?

U početku su se upotrebljavala sva četiri jezika - hrvatski, slovenski, mađarski i njemački, ali zbog financijskih poteškoća oko simultanog prevođenja službeni jezik postao je njemački.

Kakve su bile reakcije na simpozij, napose reakcije struke, odnosno znanstvenih krugova?

Reakcije u medijima (novine, televizija...) bile su minimalne, dok su reakcije unutar struke bile dobre, a to ujedno znači da su se na simpozij redovito odazivala najveća imena struke.

Na kojem principu Odbor za organizaciju određuje temu simpozija?

Teme su se određivale iz jedne generalne teme i to prema svakoj zemlji članici. Te teme su pokrivala sve aspekte ljudskog života, a za Hrvatsku su važne jer ju uklapaju u širi europski krug. Jedna od najznačajnijih tema za Hrvatsku bila je ona Hrvoja Matkovića 1985. godine: "Pitanje uređenja jugoslavenske države u programima i političkoj akciji hrvatskih političkih stranaka 1918. - 1921. godine".

Koja je bila znanstvena jezgra začetnika simpozija, tj. iz kojih su institucija pretežito oni dolazili?

To su bili većinom povjesničari s Filozofskog fakulteta, a sam izbor sam provodio ja.

Koliko je simpozij pomogao njegovim sudionicima u daljnjem radu? Kako su rezultati istraživanja i radovi objavljeni na simpoziju korišteni i primjenjivani u nastavi povijesti?

Simpozij je pomogao jako mnogo. Na simpoziju su neke zabranjene teme došle do izražaja. Te teme se istražuju i dalje, ali u nastavi nisu bile aktivno obrađivane.

Kako se realiziraju kulturni sadržaji tijekom simpozija? Kakav je oblik komunikacije u tom druženju, u slobodno vrijeme?

Postoje razni kulturni programi koji su pridonosili novim poznanstvima, zbližavanjima... Domaćini pokušavaju u tom druženju prikazati grad i okolicu, te se tako pohvaliti svojim posebnostima. Čini mi se da je u Hrvatskoj atmosfera u tim druženjima ipak nešto opuštenija nego drugdje.

Kakva je perspektiva simpozija Mogersdorf?

Perspektiva Mogersdorfa... pa čini mi se, s obzirom na nove mlade snage, jako dobrom.

Razgovor s gospodinom Johannom Seedochoom

Razgovor s gospodinom Johannom Seedochoom napravili smo tijekom 35. simpozija Mogersdorf u Nagyatadu (Mađarska), u mjesecu srpnju 2004. godine.

Sigurno se pitate: tko je Johann Seedoch? On je gradišćanski Hrvat, doktor povijesti, koji je godinama radio kao profesor povijesti na austrijskim školama i u gradišćanskom Landesarchivu u Eisenstadu. Njegova veza sa simpozijem Mogersdorf je ta što je preko 30 godina bio član Odbora za organizaciju i sudionik svih održanih simpozija.

Odakle ideja za organiziranjem Kulturnopovijesnog simpozija Mogersdorf?

Ideja je došla u prvom redu od gradišćanskih povjesničara vezano uz zbivanja poslije Drugog svjetskog rata oko prerađivanja granica Austrije s Mađarskom. Namjera je bila uspostaviti dugotrajniju suradnju između mađarskih i gradišćanskih povjesničara.

Kako ste se odlučili uključiti Hrvatsku u sam simpozij?

Ne, zapravo, uključenje Hrvatske je došlo iz same Hrvatske, a napose od hrvatskih povjesničara i arhivista. Zajednički put Hrvatske i Gradišća istraživao se s obzirom i na prehistorijska vrela. Mogersdorf je bio jedan korak ili prvi korak pa je normalno bilo da radu simpozija pristupi jedan dio hrvatskih povjesničara ili institucija, kao npr. Društvo hrvatskih povjesničara, a onda i sam Kampuš s kojim je zapravo ta suradnja između povjesničarima intenzivirana. U početku smo imali pismeni dogovor sa Slovenijom, Hrvatskom i Mađarskom. Prvo su to potpisali Slovenci pa gradišćanska Vlada. Mađari u početku nisu potpisali, ali su simpozij podupirali, dok mu je Hrvatska službeno pristupila 1972. godine bez zajednice Srba.

Kako je izgledao sam simpozij prvih godina?

Mi smo u početku imali jako mali broj ljudi, puno manje nego sada. Bilo je više ostalih grana na skupu nego samih povjesničara. Prije dolaska Hrvata bilo je više gradišćanskih sudionika, zatim Slovenaca, a kada su se uključili Hrvati otprilike je bilo podijeljeno na jednaki broj sudionika. Financiralo se od stipendija, a ostale je troškove snosilo mjesto u kojemu se simpozij održavao. U prvom je redu bila važna prijateljska atmosfera. Nikad nije bilo značajnih problema, osim onih u organizaciji koji su znali pojaviti, ali nikada nije bilo problema u samim ljudima. Pored dijela u kojemu su se održavali referati, tu je postojao i kulturni program, razni izleti; to je zadavalo probleme, ali smo i to prebrodili.

Kako ste riješili problem službenog jezika?

Mislili smo da bi službeni jezik trebao biti ravnopravan, tj. da bi se trebali upotrebljavati svi jezici. Tu se javila teškoća oko angažiranja dobrih prevoditelja, a i koštalo je dosta. No, zapravo nikada nije bilo većih problema, jer su većinom svi razumjeli njemački jezik.

Kakve su sličnosti i razlike između pojedinih Mogersdorfa?

Ja imam samo dobre i lijepe uspomene na svaki skup. Lijepo mi je bilo u Hrvatskoj. Jednom sam bio u Sisku i dva puta u Osijeku. Uobičajeno je od organizatora domaćina da pokažu najbolje od svoga mjesta i države. Bilo je sve to interesantno.

Kako vidite perspektivu Mogersdorfa?

Moja vizija je da će Mogersdorf i dalje biti uspješan i da će privlačiti još više pozornosti i sudionika. Nadam se da će tako i zaista biti.

Maja Crnjac

**Predavanje Stefana Petrungara
na temu
"Seljačke bune u Hrvatskoj
vrućeg ljeta 1897."**

(II. ožujka 2004., palača Matice hrvatske
u Zagrebu)

Suradnja Kluba studenata povijesti Filozofskog fakulteta - ISHA Zagreb s Odjelom za povijest Matice hrvatske rezultirala je s organiziranjem predavanja Stefana Petrungara, talijanskog povjesničara koji boravi na stipendijskoj godini istraživanja u Hrvatskoj pripremajući doktorat iz tematike seljačkih buna. Predmetni kompleks koji nastoji obuhvatiti u svojoj doktorskoj disertaciji, taj talijanski povjesničar s diplomom južnoslavenskih jezika i književnosti, pokušao je približiti okupljenim studentima i studenticama. Pri tome, je fokus teme suzio na godinu 1897. i progovorio o seljačkim bunama o kojima se malo što zna i u domaćoj povijesnoznanstvenoj struci. Lažna vijest o tome kako će na crkvama biti izvješena mađarska zastava kao dodatni manifest pomadjarivanja hrvatskih krajeva, proširila se po seoskim mjestima u okolici Zagreba i Karlovca te po području Like, i izazvala val nasilja među seljacima što je kulminirao u ljetu godine 1897. Akcije seljaka napose su prosvjedničkog, buntovničkog karaktera, kao izljev nezadovoljstva na političkim vodstvom države. Pored organizacije seoskih oružanih straža u naseljima, nezadovoljstvo se manifestiralo i u svakodnevnom javnom okupljanju, u uličnim iskazima i tučnjavama. Širok prijem te lažne vijesti u različite hrvatske regije ipak nije rezultirao nekim intenzivnijim represijama od strane policije i birokracije pa je nema sumnje, to razlog da se 1897. kao godina seljačkih buna nije toliko bilježila, signirala ili istraživala u domaćoj historiografskoj struci.

Za fizički pojav nezadovoljstva ponad Khuenova režima ističe se napose godina 1895. i čin spaljivanja mađarske zastave na Jelačićevom trgu od strane hrvatskih sveučilištaraca. Taj izljev memoriran je i kao točka prekretnica u djelatnosti hrvatski intelektualaca čiji se programi od tada oformljuju uglavnom na studijima u inozemstvu. Pored akademskog sloja i seljaštvo iskazuje svoje nezadovoljstvo a tenzija se finalizirala u godini narodnog pokreta 1903. Između godina 1895. i 1903. nailazimo i na manje izgrede, a upravo je predavanjem Stefano Petrungaro približio i apostrofirao na mikrosegment u tome razdoblju prijelaza iz 19. u 20. stoljeće, koje bi se opravdano moglo periodizirati kao zasebna konjunktura hrvatske povijesti.

Petrungaro je pored tematskog kompleksa, izložio i metodološke strategije na kojima temelji svoje istraživanje seljačkih buna, očitujući time vlastiti povijesnoznanstveni profil. Naime, njegov primarni interes nije događajni tijek buna, što znači da datumsko bilježenje javnih prosvjeda, reakcije vlasti, uhićenja, veličine kazni, smjer širenja i preciznost oko evidentiranja zahvaćenog prostora, ne predstavlja kao sažetak svoga istraživanja. On si postavlja puno kompleksnija pitanja, i ponad dijakronog toka seljačkih buna, želi elaborirati problematiku kolektivnih stavova i percepcije zbilje seljaka prosvjednika. Akcenti na proučavanju obrazaca kolektivnog djelovanja, na razotkrivanju smisla i funkcije javnih okupljanja i prosvjeda, približuju ga kulturnoantropološkom povijesnoznanstvenom rukavcu i historiografskim radovima Mihaila Bahtina i Natalie Zemon Davis. Bahtinov rad o narodnoj smjehovnoj kulturi služi mi poradi razabiranja formi pučkog svakodnevlja pogodnih za analizu. Karnevalsko vrijeme, ovjerovljenje "svijeta naopako" kada se preokreću pravila, negiraju norme, zabrane i vrijednosti, riječima Petrungara, korisna je podloga za istraživanje seljačkih buna u godini 1897. Potreba da iskažu svoje nazadovoljstvo nad državnim vodstvom u javnim pobunama, višesegmentalni je čin koji može poslužiti za odgonetavanje kolektivnih stavova seljaka, njihovoj svijest o sebi i vanjskom svijetu. Arhivski materijal kojim se služi Petrungaro jesu sudski spisi gdje su zabilježeni autentični iskazi seljaka prosvjednika. Pored ekonomskog i političkog stanja koje je seljake i potaknulo na pobune, njihovi prosvjedi odraz su sustava mišljenja, vrijednosnih obrazaca, tradicijskih rituala.

Tako seljačke bune iz jedne konkretne godine postaju uz nove upite zanimljiv materijal za istraživanje koje uklapa i dinamiku događanja i kod tradicijskog mišljenja, pobunu politički konotiranu i kulturno simbolički strukturiranu. Metodom komparacije Petrungaro u svojim istraživanjima, želi hrvatske seljačke bune povezati sa sličnim događajima u Italiji i Francuskoj. Naglasak stavlja na interdisciplinarnosti, između povijesnoznanstvenog i kulturnoantropološkog pristupa, podjednako se zanimajući i za dinamiku, odnosno kroniku seljačkih prosvjeda, kao i za tradicijske konstante seljačke kulture.

